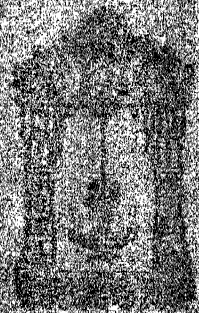

PLH 44 3231

Reg. no. 243

30-5-1923

II
1923

68

છપાય છે
 આ માળાના બીજા પુસ્તકો
 મહાવીર
 બુદ્ધ
 ઈશુ
 નવચંપત પ્રકાશન સંસ્થા
 અમદાવાદ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૦૩૭૦ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ રામ રામ કૃષ્ણ

વિષય પર: ૩૩૫૪

અવતારલીલા—લેખમાળા

લેખ ૧ અને ૨

રામ અને કૃષ્ણ

લેખક

કિશોરલાલ ધનશ્યામલાલ મશરૂવાળા

રાષ્ટ્રીય વિદ્યામન્દિર—સત્યાગ્રહાશ્રમ

સા ખ ર મ તી

પ્રકાશક

નવજીવન પ્રકાશન મન્દિર

અ મ દા વા દ

મુદ્રક અને પ્રકાશક :
રામદાસ મોહનદાસ ગાંધી
નવજીવન મુદ્રણાલય
અમદાવાદ

*
ગ્રંથનં ૧૯૭૬
ગ્રંથના કૌપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૦૩૧૦૦

પ્રસ્તાવના

આ નાનકડી પુસ્તકમાળામાં કેટલાક અવતારી પુરુષોનો ટુંકો જીવનપરિચય કરાવવા થાય છે. આ પરિચય કરાવવામાં જે દૃષ્ટિગિન્દુ ધ્યાનમાં રાખ્યું છે એ વિષે બે શબ્દ લખવા આવશ્યક છે.

અવતારી પુરુષ એટલે શું ? આપણે હિન્દુઓ માનીએ છીએ કે જ્યારે પૃથ્વી પરથી ધર્મનો લોપ થાય છે, અધર્મ વધી પડે છે, અસુરોના ઉપદ્રવથી સમાજ પીડાય છે, સંતતાનો તિરસ્કાર થાય છે, નિર્બળનું રક્ષણ થતું નથી, ત્યારે પરમાત્માના અવતારો પ્રકટ થાય છે. પાણુ અવતારો કેવી રીતે પ્રકટ થાય છે, એ પ્રકટ થાય ત્યારે એમને કેવે લક્ષણે ઓળખવા અને એમને ઓળખીને અથવા

પ્રસ્તાવના

એમની લક્ષિત કરીને આપણા જીવનમાં કેવા ફેરફાર કરવા એ જાણવું જરૂરનું છે.

સર્વત્ર એક પરમાત્માની શક્તિ-સત્તા-જ કાર્ય કરી રહી છે. મારામાં-તમારામાં-સર્વેમાં એક જ પ્રભુ વ્યાપી રહ્યો છે. એની જ શક્તિથી સર્વેનું હલન-ચલન-વલણ છે. રામ, કૃષ્ણ, બુદ્ધ, ઈશુ વગેરેમાં પણ એ જ પરમાત્માની શક્તિ હતી. ત્યારે આપણામાં અને રામ કૃષ્ણાદિકમાં શો ફેર ? એ પણ મારા-તમારા જેવા જ મનુષ્ય દેખાતા હતા; એમને પણ મારી-તમારી માફક દુઃખો વેઠવાં પડ્યાં હતાં અને પુરુષાર્થ કરવો પડ્યો હતો; છતાં આપણે એમને અવતાર શા માટે કહીએ છીએ ? હજારો વર્ષ વીતી ગયાં છતાં શું કામ આપણે એમને પૂજીએ છીએ ?

‘ આત્મા સત્યકામ-સત્યસંકલ્પ છે ’ એવું વેદવચન છે. જે આપણે ધારીએ, ઇચ્છીએ તે પ્રાપ્ત કરી શકીએ એવો એનો અર્થ થાય છે. જે શક્તિને લીધે આપણી કામનાઓ સિદ્ધ થાય છે એને જ આપણે પરમેશ્વર-પરમાત્મા-બ્રહ્મ-કહીએ છીએ. જાણેઅજાણે પણ એ જ પરમાત્માની શક્તિનું આલમ્બન-શરણ-લઈ આપણે જે સ્થિતિમાં આજે

છીએ તે સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી છે; અને લવિષ્યમાં જે સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરીશું તે પણ એ જ શક્તિનું આલમ્બન લઈને કરીશું. રામ-કૃષ્ણે પણ એ જ શક્તિનું આલમ્બન લઈ સર્વેશ્વરપદ-અવતારપદ-પ્રાપ્ત કર્યું હતું; હવે પછી જે અવતારો થશે તે પણ એ જ શક્તિનું આલમ્બન લઈને. આપણામાં અને એમનામાં ફરક એટલો કે આપણે મૂઢપણે—અજ્ઞાનપણે એ શક્તિનો ઉપયોગ કરીએ છીએ: એમણે બુદ્ધિપૂર્વક—શક્તિને પૂર્ણપણે ઓળખીને—એનું અવલમ્બન લીધેલું.

બીજો ફરક એ કે આપણે આપણી ક્ષુદ્ર વાસનાઓને તૃપ્ત કરવા પ્રભુનો ઉપયોગ કરીએ છીએ. અવતારી પુરુષની આકાંક્ષાઓ, એમના આશયો મહાન અને ઉદાર હોય છે; એને જ માટે એ આત્મગણનો આશ્રય લે છે.

ત્રીજો ફરક એ કે સામાન્ય જનસમાજ મહાપુરુષોનાં વચનોને અનુસરનારો અને એમના આશ્રયથી તથા એમના ઉપરની શ્રદ્ધાથી પોતાનો ઉદાર માનનારો હોય છે. જુનાં શાસ્ત્રો એ જ એમનો આધાર હોય છે. અવતારી પુરુષો કેવળ શાસ્ત્રોને અનુસરનારા નથી હોતા, એ શાસ્ત્રોના રચનારા

પ્રસ્તાવના

અને ફેરવતારા પણ થાય છે. એમનાં વચનો એ જ શાસ્ત્રો થાય છે અને એમનાં આચરણો એ જ અન્યને દીવાદાંડી રૂપે થાય છે. એમણે પરમ-તત્ત્વ બાણી લીધું છે. એમણે પોતાનું અન્તઃકરણ શુદ્ધ કયું છે. એવા સજ્ઞાન, સવિવેક અને શુદ્ધ ચિત્તને જે વિચાર સૂઝે, જે આચરણ યોગ્ય લાગે તે જ સચ્ચાસ, તે જ સદ્ધર્મ. કોઈ પણ બીજાં શાસ્ત્રોએમને બાંધી શકતાં નથી કે એમના નિર્ણયમાં ફરક પાડી શકતાં નથી.

આપણે આપણા આશયોને ઉદાર બનાવીયે, આપણી આકાંક્ષાઓને ઉચ્ચ બાંધીયે અને પ્રભુની શક્તિનું જ્ઞાનપૂર્વક અવલમ્બન લઈયે, તો પ્રભુ આપણામાં એ અવતાર રૂપે પ્રકટ થવા મહેર કરે. વીજળીની શક્તિ ઘરમાં ગોઠવાયેલી છે; એને ઉપયોગ આપણે એક છુદ્દ ઘંટડી વગાડવામાં કરી શકીયે, તેમજ તે વડે દીવાની પંકિતથી આખા ઘરને શણગારી શકીયે. તે જ પ્રમાણે પ્રભુ આપણા પ્રત્યેકતા હૃદયમાં વિરાજી રહ્યો છે; એની સત્તા વડે આપણે એક છુદ્દ વાસનાની તૃપ્તિ કરી શકીયે, અથવા મહાન અને આશિષવાન થઈ સંસારને તરી જઈયે અને બીજાને તારવામાં મદદગાર થઈયે.

અવતારોએ પોતાની રગેરગમાં અનુભવાતા પરમાત્માના બળથી પવિત્ર થવા, પરાક્રમી થવા, પરદુઃખભંજન થવા આદ્યું. એમણે એ બળ વડે સુખદુઃખથી પર, કરુણહૃદયી, વૈરાગ્યવાન, જ્ઞાનવાન અને પ્રાણીમાત્રના મિત્ર થવા ઇચ્છ્યું. સ્વાર્થના ત્યાગથી, ઇંદ્રિયોના જબથી, મનના સંયમથી, ચિત્તની પવિત્રતાથી, કરુણાની અતિશયતાથી પ્રાણીમાત્ર તરફના અત્યન્ત પ્રેમથી, બીજાનાં દુઃખોનો નાશ કરવા પોતાની સર્વ શક્તિ અર્પણ કરવા માટેની નિરન્તર તત્પરતાથી, પોતાની અત્યંત કર્તવ્યપરાયણતાથી, નિષ્કામતાથી, અનાસક્તિથી અને નિરહંકારીપણાથી, ગુરુજનોને સેવી તેમના કૃપાપાત્ર થવાથી એ અવતારો ગણાયા, મનુષ્ય-માત્રને પૂજનીય થયા.

આપણે ધારીએ તો આપણે પણ એવા પવિત્ર થઈ શકીએ. એવા કર્તવ્યપરાયણ થઈ શકીએ, એટલી કરુણાવૃત્તિ કેળવી શકીએ, એવા નિષ્કામ, અનાસક્ત અને નિરહંકારી થઈ શકીએ. એવા થવાનો આપણે નિરન્તર પ્રયત્ન રહે એ જ અવતારોની ભક્તિ કરવાનો હેતુ. જેટલે અંશે આપણે એમના જેવા થઈએ તેટલે અંશે જ આપણે

પ્રસ્તાવના

એમનું અક્ષરધામ મેળવ્યું કહેવાય. જો આપણો એમના જેવા થવા પ્રયત્ન ન હોય તો આપણે કરેલું એમનું નામસ્મરણ પણ વૃથા છે, અને એ નામસ્મરણથી એમની સમીપ જવાની આશા રાખવી પણ વૃથા છે.

ત્યારે આપણે પરમેશ્વરની ઉપાસના કેવી રીતે કરવી ? આપણા જન્મથી આપણો પહેલો સંબંધ માતા જોડે થાય છે, બીજો પિતા સાથે છે, ત્રીજો બંધુઓ જોડે છે, ચોથો ગુરુ સાથે થાય છે અને પાંચમો મિત્રનો છે. આપણે વિવાહિત હોઈએ તો આપણો સંબંધ પત્ની જોડે થાય અને કુટુંબી હોઈએ તો બાળકો સાથે પણ બંધાય.

તે માટે આપણે પ્રથમ પ્રભુનું માતાપિતા તરીકે ધ્યાન ધરીએ અને સાથે સાથે આપણા પ્રત્યક્ષ માતાપિતાને પ્રભુ ગણી તેમની એકચિત્તે સેવા કરીએ તો આપણામાં આદર્શ પુત્રના ગુણો ઉતરે અને સાથે સાથે આદર્શ માતાપિતાના ગુણોનું ધ્યાન થઈ જાય. જે ગુણોનું ધ્યાન થાય તે ગુણો પણ આપણામાં ઉતરે જ, એટલે માતાપિતાનો વાત્સલ્ય ગુણ આપણામાં આવતો જ રહે.

આપણે પ્રભુનું બંધુ તરીકે ધ્યાન ધરીએ અને બંધુની પ્રભુ પ્રમાણે સેવા કરીએ તો આપણે લક્ષ્મણ અને ભરતની બંધુભક્તિ પ્રાપ્ત કરીએ અને રામનો બંધુપ્રેમ સહજ આવી જાય.

એ જ પ્રમાણે પ્રભુની મિત્ર તરીકે, ગુરુ તરીકે વગેરે ઉપાસના કરવી ઘટે, અને એ ઉપાસના પ્રત્યક્ષ મિત્ર, ગુરુ ઇત્યાદિકમાં ઉતારવી ઘટે.

પત્ની પરની આપણી પવિત્ર દષ્ટિ તો મિત્ર તરીકે જ હોય, એટલે મિત્રભાવનાને વધારવી એ જ પત્નીવ્રત ગણાય. પુત્રભાવનાનો વિસ્તાર શિષ્યમાં થાય, બંધુભાવનાનો મનુષ્યમાત્રમાં, માતાપતાનો વડીલો પ્રત્યે. આપણી પરમેશ્વર પ્રત્યેની ભાવના પ્રત્યક્ષ મનુષ્યમાં ન ઉતરે તો એ ભક્તિ જડ જ છે.

એક જ ચેતવણી આ ઉપાસનાવિધિમાં આપવી ઘટે છે. રામ-કૃષ્ણ જેવા થવું, એટલે રામ-કૃષ્ણની કીર્તિના ઇર્ષ્યાનુ થવું એમ નહિ. આપણા ઉપર કોઈ વાલ્મીકિ કે વ્યાસ કાવ્ય કરે, આપણી મૂર્તિઓ ઘેર ઘેર પૂજાય, આપણા નામના સંપ્રદાયો ચાલે, આપણી જય ઘોષાતી રહે, એવી જો આપણે આકાંક્ષા ધરી તો રામ-કૃષ્ણ જેવા કદી થવાશે નહિ.

પ્રસ્તાવના

આ જીવન-પરિચય વાંચી વાંચનાર અવતારોને પૂજતો થાય એટલું ખસ નથી. એ અવતારોને પારખવા શક્તિમાન થાય અને અવતારો જેવા થવા પ્રયત્નશીલ થાય તો જ આ પુસ્તક વાંચવાનો શ્રમ સફળ થયો ગણાશે.

છેવટમાં એક વાક્ય લખવું ઘટે છે. આમાં જે કાંઈ નવું છે, તે વિચારો મને પ્રથમ સૂઝ્યા છે એમ નથી કહી શકતો. મારા જીવનના દ્યેયમાં તથા ઉપાસનાના દષ્ટિબિન્દુમાં પરિવર્તન કરી નાખનાર, મને અંધારામાંથી અજવાળામાં લઈ જનાર મારા પૂજ્યપાદ ગુરુદેવ જ મારે નામે બોલે છે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. છતાં એમાં જે ખામી હોય તે મારા જ વિચાર અને ગ્રહણશક્તિની સમજવી.

રામ અને કૃષ્ણના લેખો માટે હું રા. બા. ચિન્તામણ વિનાયક વૈદ્યનાં એ અવતારોનાં ચરિત્રોના ગુજરાતી અનુવાદકોનો અને બુદ્ધદેવના ચરિત્ર માટે શ્રી. દર્માનંદ કોસામ્બીના ‘બુદ્ધલીલા-સાર-સંગ્રહ’ અને ‘બુદ્ધ, ધર્મ અને સંઘ’ નો ઋણી છું. મહાવીરની વસ્તુ બહુધા હેમાચાર્ય કૃત ‘ત્રિષષ્ઠિ શલાકા પુરુષ’ને આધારે છે અને ઈશુ માટે ‘બાઈ-બલ’નો ઉપયોગ કર્યો છે.

રામનવમી
સં. ૧૯૭૬

} કિશોરલાલ ધનશ્યામલાલ મશરૂવાળા

તારણ

રામ

ખાલકાણ્ડ: રામમહિમા, જન્મ, વિશ્વામિત્રની સાથે,
(સીતાસ્વયંવર), પરશુરામ. ... 3

અયોધ્યાકાણ્ડ: યુવરાજપદ, કૈકેયીનો કલહ, (વર, રામનાં
પ્રતો), વનવાસ, દશરથનું મૃત્યુ, ત્રણ રાણીઓની દશા,
ભરતનું આગમન અને કૈકેયીને ઠપકો, રાજ્યનો અસ્વીકાર,
રામને પાછા લાવવા પ્રયાણ, ભરત અને રામનો મેળાપ,
(પાદુકાનું રાજ્ય). ... ૧૧

અરણ્યકાણ્ડ: વિરાધનો નારા, દંડકારણ્ય, પંચવટી,
જટાયુ, શૂર્પણખા, (ખર-દૂષણનો નારા), રાવણ, સુવર્ણમૃગ,
સીતાહરણ, (જટાયુમરણ, સીતાની કેદ), રામનો શોક,
(પરમા સરોવર, શબરી). ... ૨૭

કિષ્કિન્ધાકાણ્ડ: વાનરો, (વાલી, સુગ્રીવ, હનુમાન,
લક્ષ્મણનો દૃષ્ટિસંયમ, રામના બળની પરીક્ષા, વાલીવધ,

તારણ

તેની ન્યાયાન્યાયતા, સુગ્રીવ-રાજ્યારોહણ, લક્ષ્મણની ધમકી, વાનરદૂતોની રવાનગી). ... ૩૮

સુન્દરકાણ્ડ : (હનુમાનનો લંકાપ્રવેશ), સીતાની શોધ, (રાવણની સખ્તાઈ, હનુમાનનો મેળાપ, અશોકવાટિકાનો નાશ), લંકાદહન, (રામને સમાચાર). ... ૪૬

યુદ્ધકાણ્ડ : (રામની તૈયારી, રાવણની યુદ્ધસમિતિ, વિભીષણનો વિરોધ, વિભીષણનો ઘન્યુત્યાગ, સેતુબંધન, લંકાનો ઘેરો, અંગદવિષ્ટિ), યુદ્ધવર્ણન, (રાવણવધ), સીતાની દિવ્ય કસોટી, અયોધ્યાગમન, (રાજ્યારોહણ, રામરાજ્ય). ... ૫૨

ઉત્તરકાણ્ડ : (ઉત્તરકાણ્ડનું પ્રામાણ્ય), સીતાવનવાસ, (સીતાનું ચારિત્ર, લવકુશ, મથુરાની જીત), શમ્ભુકવધ, અશ્વમેધ, રામાયણનું ગાન, સીતાનું બીજું દિવ્ય, લક્ષ્મણનો ત્યાગ, રામનો વૈકુંઠવાસ, રામાયણનું તાત્પર્ય. ... ૬૧

નોંધ ... ૭૫

કૃષ્ણ

ગોકુળપર્વ : (ચરિત્ર ઉકેલવામાં મુસ્કેલી), માતાપિતા, કંસ, (નલિમના સ્વભાવ), દેવકીપુત્રોનો નાશ, બળરામ, કૃષ્ણજન્મ, શિશુ અવસ્થા, કૌમાર, (પરોપકારિતા અને ચાતુર્ય), પૌંડ્રકાવસ્થા, કૃષ્ણ-ભક્તિ, કૃષ્ણનો સર્વાંગી વિકાસ, (ગોવર્ધનપૂજા), યૌવનપ્રવેશ, કંસની શંકા, (મલ્લયુદ્ધ માટે નિમંત્રણ), કેશીવધ, અકૂરાગમન, (સન્દેશ), વિદાયગીરી, કૃષ્ણ અને ગોપીઓ. ... ૮૭

મથુરાપર્વ : ગજવધ, સુષ્ટિક-ચાણૂર-મર્દન, કંસવધ, ઉગ્રસેનનો અલિષેક, ગુરુગૃહે, જરાસંઘની ચડાઈ, જરાસંઘની

ખીજ ચડાઈ, રામ-કૃષ્ણનો મથુરાત્યાગ, ગોમન્ત પર્વતનું
યુદ્ધ, (શૃંગાલવધ), મથુરાનિવાસ, (પાંડવો સાથે ઓળખાણ),
રુકિમણી સ્વયંવર, મથુરા પર પુનઃ આક્રમણ, (દ્વારિકાની
સ્થાપના, કાલયવનનો નાશ). ... ૧૦૬

દ્વારિકાપર્વ (દ્વારિકાની રાજ્યવ્યવસ્થા, રુકિમણીહરણ,
રુકમીપરાજય, કૃષ્ણની રાણીઓ), નરકાસુરવધ, શિશુપાલનું
આક્રમણ. ... ૧૧૭

પાંડવપર્વ (પાંડવોનો લાક્ષાગૃહમાંથી ઉગારો અને ગુપ્તવાસ),
દ્રૌપદી સ્વયંવર, ઈન્દ્રપ્રસ્થની સ્થાપના, કૃષ્ણાર્જુન
સંબંધ, જરાસંધના પુરુષમેધ અને અધિષ્ઠિરના રાજસૂય
યજ્ઞના સમાચાર, જરાસંધવધ, (પૌણ્ડ્રક-વાસુદેવનો વધ),
રાજસૂય યજ્ઞ, (કૃષ્ણની અગ્રપૂજા), શિશુપાલવધ ... ૧૨૦

દ્રુપદપર્વ (રાજસૂય યજ્ઞનાં પરિણામ, શાલ્વ-દંતવક્ત્રનો
નાશ), જુગાર, દ્રૌપદીવસ્ત્રહરણ, (પાંડવવનવાસ, કૃષ્ણનો
પાંડવો સાથે મેળાપ, દ્રૌપદીવિલાપ, કૃષ્ણની પ્રતિજ્ઞા),
કૃષ્ણનું તત્ત્વચિંતન અને યોગાભ્યાસ. ... ૧૨૭

અર્જુનપર્વ (પાંડવોનું પ્રગટ થવું, લડાઈની તૈયારી), કૃષ્ણવિધિ,
વિદુર, ભીષ્મ અને કૃષ્ણ, (અર્જુનનો મોહ), ગીતા-
પદેશ, યુદ્ધવર્ણન, (ભીષ્મનો અહિંસાજય), ભીષ્મનો
અન્ત, દ્રોણસેનાધિપત્ય, (અભિમન્યુ-જયથ્રદય-ધટોત્કચ-
વધ), દ્રોણવધ, (અધિષ્ઠિરનું અસત્ય ભાષણ), કર્ણવધ,
દુર્યોધનવધ, (અશ્વત્થામાદિકે કરેલાં ખૂન), ભારતયુદ્ધનું
પરિણામ, અશ્વમેધ, પરિક્ષિત પુનઃજન્મવન, કૃષ્ણનું દિવ્ય. ૧૩૩

ઉત્તરપર્વ : સુદામા, યાદવોનો રાજ્યમદ, યાદવસંહાર,
(અસુરનો નાશ), નિર્વાણ, કૃષ્ણમહિમા, ઉપસંહાર. ... ૧૪૮

નોંધ ...

રામ-કૃષ્ણ

પુરુષોત્તમ, મર્યાદા અને 'પૂર્ણ' પુરુષોત્તમ, રામચરિત્રનું
તાત્પર્ય, કૃષ્ણચરિત્રનું તાત્પર્ય, ઉપાસનાનો હેતુ, રામો-
પાસનાનો માર્ગ, (એની નિર્વિધ્નતા), કૃષ્ણોપાસનાનો માર્ગ,
દેવ અને ભક્તનો સંબંધ, ગોપીભક્તિ, જીવન એ ઉત્સવ,
રામ-કૃષ્ણની ઉપાસના, (પ્રાર્થના). ... ૧૬૯

રા મ

બાલકાણડ

શ્રી રામચંદ્રના પ્રતાપી ચરિત્રથી ભાગ્યે જ
કોઈ હિન્દી વાચક અજાણ્યો હોઈ
રામમહિમા શકે. રામાયણ લખાયાને કેટલી સદીઓ
થઈ ગઈ તેનો પત્તો લગાડવો આજે મુશ્કેલ છે.
નાનકડા અયોધ્યા જિલ્લાના અધિપતિ કરતાં અનેક
મોટા ચક્રવર્તી અને પરાક્રમી રાજાઓ હિન્દુસ્તાનમાં
થઈ ગયા; છતાં જાણે ગઈ કાલે જ રામચરિત
બન્યું હોય એટલો એમનો યશ અને એમના પ્રતિની
ભક્તિ હજી સુધી હિન્દુ હૃદયમાં સ્કુર્યા કર્યા છે.
આજની રાક્ષસ જેવી વિશાળ બ્રિટિશ સલ્તનતના
સિંહાસન પર બેસનારા શહેનશાહને તુચ્છ ગણે એવા
સમ્રાટો પણ કદાચ કોઈ કાળે પૃથ્વી પર અસ્તિત્વમાં
આવે અને કાળની અનંતતામાં લીન થઈ જાય;
એમના કાળમાં એમના હાથ તળે દબાયલી પ્રજાઓ
કદાચ એમનો જયજયકાર પણ કરે; છતાં “રાજ
રામચંદ્ર કી જય” એ ઘોષણા ભૂલાવવાને અને એ

રામ

જયકારમાં ઝળકતા ચિરંજીવ યશ અને અતુલ્ય લક્ષિને હઠાવવાને કોઈ મહીપતિઓ સમર્થ ન થાય એ સંભવિત છે. કોઈ આખા જગતનો સમ્રાટ થઈ શકે; રાવણના રાજ્ય કરતાંયે વધારે મોટી બ્રિટિશ સલ્તનતને ધૂળમાં રગદોળી નાંખે એવો કોઈ પરાક્રમી પુરુષ ભૂતળ ઉપર દેખાઈ આવે; છતાં એ રામરાજના યશને જીતી ન શકે એવું બને. રામને કોઈ જીતી શકશે તો તે રામનો ભક્ત જ. જે પૂર્ણપણે રામ રૂપ થશે તે જ રામને જીતશે. આ જીવન વાંચનારને, મનમાં રામ રૂપ થઈ રામને જીતવા અભિલાષા થાઓ.

ભારતવર્ષના ક્ષત્રિયોમાં ઇક્ષ્વાકુ કુળ અત્યંત પ્રતાપી થઈ ગયેલું જણાય છે. જે
જન્મ જે પ્રતાપી રાજાઓની કીર્તિ હિન્દુ-

---

૧ સૂર્યવંશી ક્ષત્રિયોનો આદિપુરુષ. વિવસ્વાન (સૂર્ય) નો પુત્ર મનુ અને મનુનો પુત્ર ઇક્ષ્વાકુ એવી કથા છે. ગીતામાં એથા અધ્યાયના પહેલા શ્લોકમાં જે વિવસ્વાન અને મનુનાં નામ છે તે આ જ. ઇક્ષ્વાકુ વંશની આગળ જતાં ધણી શાખાઓ પડી ગઈ. રામનું રઘુકુળ તે તેમાંની એક. રઘુના વંશને તે રાઘવો; માટે રામને રાઘવ, રઘુપતિ વગેરે ઉપનામો દેવાય છે.

સ્તાનની પ્રબળો ગાય છે તેમાંના અનેકની વંશ-
પરમ્પરા ઇક્ષ્વાકુ કુળ સાથે જોડવામાં આવે છે.
સગર,^૧ દિલીપ,^૧ ભગીરથ,^૧ હરિશ્ચંદ્ર,^૨ યુદ્ધ,^૩
મહાવીર,^૩ વગેરે સર્વ ઇક્ષ્વાકુ કુળના હતા એવું
જણાવવામાં આવે છે.

કોસલ પ્રાન્ત-એટલે અયોધ્યા-ની આબુ-
ગાબુના સુલકમાં ઘણાં વરસો સુધી રઘુ વંશના
રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા. તેમાં દશરથ નામે એક

^૧સગર, દિલીપ, ભગીરથ—રાધાના પૂર્વજો. જેમણે
અનેક વખત સુધી પ્રયંત્ર પ્રયત્નો કરી ગંગાને બારતવર્ષમાં વહેતી
કરી. એમાં સાથી મોટો અને યશસ્વી પ્રયત્ન ભગીરથ
રાખેલો હતો. તે ઉપરથી ‘ભગીરથ’ શબ્દ બહુ બારે-
પ્રયંત્ર એ અર્થમાં ‘પ્રયત્ન’ના વિશેષણ તરીકે વપરાય છે.

^૨ હરિશ્ચંદ્ર—સત્યવાદી. આ અને ઉપરની કથાઓ વિશે
ખબર ન હોય તો કોઈ પાસેથી જાણી લેવી. પરાક્રમમાં
પાછા હઠવું નહિ, અને એકવાર કરેલી પ્રતિજ્ઞા પ્રાણ જતાંયે
તોડવી નહિ, એ રઘુવંશી ક્ષત્રિયોના કુલધર્મ હતો.
રઘુકુલ રીતિ સદા ચલો જાદ ! પ્રાણ જાય પર વચન
ન જાદ ॥ (તુલસીદાસ)

^૩યુદ્ધ, મહાવીર—અતુકમે શાક્ય અને જાત (ઇક્ષ્વાકુ
કુળની બીજ એ શાખાઓ) વંશના. એમનાં ચરિત્ર વાંચવાં.

રામ

રાજા થઈ ગયા. એને કૌસલ્યા^૧ સુમિત્રા અને કૈકેયી^૨ નામે રાણીઓ હતી. દશરથને છેક પાછી ઉમરે ચાર પુત્રો થયા. મોટા શ્રી રામ કૌસલ્યાને પેટે, લક્ષ્મણ અને શત્રુઘ્ન સુમિત્રાને ઉઠરે અને ભરત કૈકેયીની કૃપે અવતર્યા. રામનો જન્મ ચૈત્ર સુદિ નવમીને દિવસે મધ્યાહ્ને થયો હતો; અને ભરતનો ત્યાર પછી એકાદ દિવસમાં અને લક્ષ્મણ તથા શત્રુઘ્ન ત્યાર પછી એકાદ દિવસે જોડીયા ભાઈ તરીકે જન્મ્યા હતા. ચારે ભાઈઓના વયમાં નામનો જ તફાવત હતો, છતાં એટલા અલ્પ કાળના અન્તરથી થયેલા વડિલ પ્રત્યે પણ નાનાએ પૂર્ણ આજ્ઞાધીનપણે વર્તવું એવી એમને કેળવણી આપવામાં આવી હતી. હવે બાળક થવાની આશા નથી એમ તદ્દન નિરાશ થયેલા વૃદ્ધ પિતાને અણુધાર્યા ચાર છોકરાઓ થવાથી તેમના ઉપર એને અતિશય પ્રેમ હતો, અને ચારે ભાઈઓ પણ માતાપિતા અને ગુરુથી કોઈ શ્રેષ્ઠ દેવને બાણતા ન હતા.^૩ છોકરાઓની જેવી

---

^૧કૌસલ્યા, કૈકેયી—એટલે કૌસલ અને કૈકેય પ્રાન્તની. કૈકેય પ્રાન્ત પંજાબ અને હાશ્મીર વચ્ચે સમાઈ જાય.

^૨ વેદે પણ માતૃદેવો ભવ । પિતૃદેવો ભવ । બાચાર્યદેવો ભવ । અતિથિદેવો ભવ । એ જ ઉપનિષદ્, એ જ આદેશ, એ જ

માખાપ પ્રતિ દઢ ભકિત હતી તેવી જ પરસ્પર ગાઢ પ્રીતિ હતી. રામ ભરતને પેતાના પ્રાણુ સમાન ગણતા, અને લક્ષ્મણુ તો જાણે પેતાની છાયા જ હોય નહિ એમ એને સાથે રાખતા. આપણે સાવકા છીએ એવો તો એમને ખ્યાલે ઉત્પન્ન થતો નહિ.

છોકરાઓને પૌગણ્ડાવસ્થા^૧ પ્રાપ્ત થયા પછી એક વિશ્વામિત્રના વાર વિશ્વામિત્ર^૨ ઋષિ દશરથ રાજાના સાથે દરબારમાં આવી ચઢ્યા. વિશ્વામિત્રે એક યજ્ઞ શરૂ કર્યો હતો. એ યજ્ઞમાં કેટલાક રાક્ષસો વિઘ્ન નાખતા હતા. વિશ્વામિત્રે યજ્ઞની દીક્ષા લીધેલી હોવાથી એમનાથી શત્રુઓ સામે લડી શકાય એમ ન હતું. એથી તેમણે રામ અને લક્ષ્મણને સહાયક તરીકે મોકલવા દશરથને વિનંતિ કરી. પુત્ર પ્રતિના આજ્ઞા છે, એ જ પ્રમાણે ઉપાસના કરવી, એમ કહ્યું છે ને ? (જુઓ તૈત્તિરિય ઉપનિષદ્ ૧-૧૧.)

^૧ પાંચ વર્ષ સુધી બાળક શિશુ કહેવાય, બાર વર્ષ સુધી કુમાર; બારથી સોળ પુગણ્ડ, સોળથી વીસ કિશોર અને ત્યાર પછી યુવાન.

^૨ વિશ્વામિત્રનાં પરાક્રમ, તપ, વસિષ્ઠ સાથેની લડાઈ, અહર્ણિ થવાની ઇચ્છા વગેરે બાબતો વિદ્યાર્થીએ જાણી લેવી. તે જ પ્રમાણે વસિષ્ઠ વિષે પણ જાણી લેવું.

મોહને દીધે દશરથ કુમારોને આવા જોખમમાં નાખવા ઇચ્છતા ન હતા, પણ વિશ્વામિત્રના અત્યંત આગ્રહથી એની માગણી સાંભળ્યા પહેલાં જ એ મંબુર કરવાનું પહેલેથી વચન આપી દીધેલું હોવાથી, અને વસિષ્ઠની સમજાવટથી છેવટે એણે રામ-લક્ષ્મણને વિશ્વામિત્રના હાથમાં સોંપ્યા. વિશ્વામિત્રે તો ખરે જોતાં આ સાહાય્ય માગવામાં રઘુકુળ ઉપર ઉપકાર જ કર્યો હતો. ધનુર્વિદ્યા અને અસ્ત્રવિદ્યામાં વિશ્વામિત્ર નિપુણ હતા. એણે બે ભાઈઓને પોતાની સર્વ યુદ્ધકળા શીખવી અને તેમને ઉત્તમ યોદ્ધા બનાવ્યા. એ વિદ્યાના બળથી રામ-લક્ષ્મણે વિશ્વામિત્રના શત્રુઓનો નાશ કરી એમનો યજ્ઞ નિર્વિધ્ને પાર પાડ્યો. યજ્ઞમાંથી પરવારી વિશ્વામિત્રે બેઉ કુમારોને પ્રવાસ કરાવવા માંડ્યો. અનેક પ્રાન્તોમાં ફેરવી ત્યાંની જમીન, નદીઓ, ઉત્પત્તિ, પ્રજા, તેમના ઇતિહાસ અને રીતરિવાજ વગેરેનું એમણે બેઉ ભાઈઓને સાદું જ્ઞાન આપ્યું. એમ ફરતાં ફરતાં તેઓ મિથિલાનગરી^૧માં આવી પહોંચ્યા. ત્યાંના નરેશ જનકને સ્ત્રીતા નામે એક કન્યા હતી. જનક પાસે એક મોટું શૈવ ધનુષ્ય હતું. એ ધનુષ્યને

^૧ હાલના દરભંગા આગળ.

જે ચઢાવે તેને સીતા પરણાવવી એવી જનકે પ્રતિજ્ઞા કરેલી હતી. અનેક રાજાઓ એ પરીક્ષા આપવા આવી ગયા હતા, પણ ધનુષ્યને ઉંચકી ન શકવાથી લજ્જાચક્રમાન થઈને ચાલ્યા ગયા હતા. વિશ્વામિત્રના કહેવાથી જનકે એ ધનુષ્ય રામને દેખાડવા મંજૂર્યું. વિશ્વામિત્રની આજ્ઞાથી રામે ગુરુને પ્રણામ કરી ડાબા હાથે તેને સહેલાઈથી ઉંચકી લીધું અને જમણે હાથે દોરી ચઢાવવા ગયા, પણ તેમ કરવા જતાં જ તે ભાંગી ગયું. રામચંદ્રના આ પરાક્રમથી જનક અતિશય પ્રસન્ન થયા અને તાબડોતોબ દશરથ રાજાને તેડાવવા માણસ મોકલ્યો. અયોધ્યાવાસી આવી પહોંચતાં જનકે રામ-સીતાનાં લગ્ન કર્યાં અને પોતાની બીજી પુત્રી અને બે ભત્રીજાઓ પણ અનુક્રમે લક્ષ્મણ, ભરત, અને શત્રુઘ્નને વરાવી.

લગ્નમાંથી પરવારી સર્વે અયોધ્યા આવવા નીકળ્યા. રસ્તામાં એમને ક્ષત્રિયોના પરશુરામ શત્રુ પરશુરામ^૧ મળ્યા. એનું શરીર ખૂબ ઉંચું અને જબરૂ હતું. માથા પર જટાનો

---

^૧ પરશુરામ વિષે વિદ્યાર્થીએ વધારે વાતો શિક્ષક પાસેથી સાંભળી લેવી. એની માતાપિતા તરફની ભક્તિ અને અદ્ભુત પરાક્રમે સાંભળવા જેવાં છે.

ભાર હતો. નેત્ર લાલચોળ હતાં. એક ખાંધ પર મોટી ફરશી હતી અને બીજી ખાંધ પર એક મોટું ભયંકર વૈષ્ણવી ધનુષ્ય ભરાવેલું હતું. રામે શિવ-ધનુષ્ય ભાંગ્યાની વાત સાંભળતાં જ એને બીક લાગી હશે કે રખેને કોઈ બળવાન ક્ષત્રિય બાગી ઉઠે અને બ્રાહ્મણોને પીડા કરે; માટે તે વિશેષ બળવાન થાય તે પહેલાં જ એનો નિકાલ લાવવો એ ઇચ્છાથી એણે રામને વૈષ્ણવી ધનુષ્ય ચઢાવી એની સાથે યુદ્ધ કરવા નોતર્યા. રામને ધનુષ્ય ચઢાવતાં જોતાં જ પરશુરામનો મદ ઉતરી ગયો. એ નિસ્તેજ થઈ ગયા. પૃથ્વીને ક્ષત્રિય વિનાની કરવાને અત્યાર અગાઉ એમણે જે તપશ્ચર્યા કરી હતી તે સર્વે પાણીમાં ગઈ એમ એમને લાગ્યું અને તેથી રામની વન્દના કરી એ ફરી તપ કરવા ચાલ્યા ગયા.

અયોધ્યાકાણ્ડ

કેટલાંક વર્ષ આનન્દમાં ચાલ્યાં ગયાં. દશરથ દિવસે દિવસે ઘડપણથી અશક્ત થતા યુવરાજપદ હતા. તેથી એમણે એક દિવસ પોતાના રાજ્યના વિદ્વાન બ્રાહ્મણો, માંડલિક ક્ષત્રિયો અને વૃદ્ધ પુરુષોની સલા લેગી કરી અને રામને યુવરાજ નીમવા વિષે તેમનો અભિપ્રાય પૂછ્યો. સલાએ એકમતે એ પ્રસ્તાવ સ્વીકારી લીધો અને બીજે જ દહાડે રામનો યુવરાજ તરીકે અભિષેક કરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

આ વખતે ભરત પોતાને મોસાળ હતો. કેકેયીની એક દાસી મન્યરાને ભરતની કૈકેયીનો કલહ ગેરહાજરીમાં એકાએક થયેલા આ ઠરાવથી કપટનો વહેમ ગયો. એણે પોતાનો વહેમ

રામ

કૈકેયીના ચિત્તમાં ભયો અને આ અભિષેક ગમે તેમ કરી અટકાવવા એને ઉશ્કેરી. એની શિખામણુની કૈકેયી ઉપર પૂરી અસર થઈ. એણે કલક કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. એક વાર એક યુદ્ધમાં દશરથનું સારથીપણું કરી એણે બહાદુરીથી રાજાનો પ્રાણ બચાવ્યો હતો. રાજાએ આથી પ્રસન્ન થઈ એને બે વર આપવા તે વખતે વચન આપ્યું હતું. એ વરો માગવાની આ સરસ તક છે એમ કૈકેયીને લાગ્યું. જાંજો દશરથ એના મહેલમાં આવે તે પહેલાં એણે કલેશ શરૂ કરવા માંડ્યો. અલંકારો ફેંકી દીધા, વાળ છુટા કીધા, નવાં કાઠી નાંખી જૂનાં અને મેલાં વસ્ત્રો પહેરી લીધાં અને જમીન પર આળોટી એણે મોટેથી રડવા માંડ્યું. દશરથને મહેલમાં જતાં જ કલેશનું દર્શન થયું. પુષ્કળ કલ્પાંત કર્યા પછી કૈકેયીએ દશરથને પોતાના બે વર આપવા માગણી કરી. દશરથે તેમ કરવા વચન આપ્યું. વચનથી બાંધી લીધા પછી કૈકેયીએ પહેલા વરમાં રામને બદલે ભરતનો યુવરાજ તરીકે અભિષેક અને બીજા વરમાં રામને ચૌદ વર્ષ દેશનિકાલ ફરમાવવાની માગણી કરી. આવી માગણીનો દશરથને જરાયે ખ્યાલ ન હતો. એ તો બીજો દિવસે પોતાના પ્રિય પુત્રને યુવરાજ

નીમવાના ઉમંગમાં હર્ષભેર પોતાની માનીતી રાણીને મહેલ આવ્યા હતા. પોતાના જ પ્રસ્તાવથી સવારે રામને યુવરાજપદ આપવા નક્કી કરી, અભિષેકને જ દિવસે એને કાંઈ પણ દોષ વિના ચૌદ વર્ષ વનવાસની શિક્ષા કેવી રીતે કરી શકાય ? એક બાબુથી પ્રતિજ્ઞાનો લાંગ અને બીજી બાબુથી અન્યાયી કાર્ય કરવાના સંકટમાં દશરથ આવી પડ્યા.^૧ એમાંથી જુટવા એણે કૈકેયીને ઘણી સમજાવી. એને પણ પડ્યા. એની ધર્મબુદ્ધિને બચત કરવા પ્રયત્ન કર્યો. રામને આવી આજ્ઞા કરવાથી લોકોનો એમના ઉપર કેટલો અણુગમો થાય તેનું ભાન કરાવ્યું. પણ કૈકેયી એકની ભે થઈ નહિ. એ આખી રાત દશરથે શોકમાં અને કૈકેયીએ કંઠાસમાં ગાળી.

^૧ દશરથે આ સુદ્ધાં બે વાર, માગણી કેવા પ્રકારની થશે, એ વ્યાજબી હશે કે નહિ એનો વિચાર કર્યા વિના એ સ્વીકારવાની પ્રતિજ્ઞા કરવાની ભૂલ કરી અને તેથી સંકટમાં આવી પડ્યા. વિચાર્યા વિના કોઈની માગણી સ્વીકારવાની પ્રતિજ્ઞા કરી શકાય ? અને તેમ કર્યા પછી એ પ્રતિજ્ઞા બળવવા કાંઈ નિર્દોષને અન્યાય કરી શકાય ? પ્રતિજ્ઞા કર્યા પહેલાં કેટલો વિચાર કરવો જોઈએ, એ દશરથે ઠીક જાણવું છે.

રામ

સવારના પહોરમાં અભિષેક માટે વસિષ્ઠે તૈયારી કરવા માંડી. ઘણો વખત થઈ ગયા છતાં દશરથ તૈયાર થઈ આવ્યા નહિ, તેથી તેણે એક સૂતને દશરથ રાજાને જગાડવા મોકલ્યો. સૂતે દશરથ અને કૈકેયીની સૂતક્રીના જેવી દશા જોઈ, પણ કશું સમજી શક્યો નહિ. રાજા પણ શોક અને શરમના ઉભરાને લીધે કશું બોલી શકતો ન હતો. અન્તે કેટલીક વારે તેણે રામને તેડી લાવવા આજ્ઞા કરી. રામ તરતજ આવી રાજાની સામે ઉભા રહ્યા. પણ દશરથની જીભ જ ઉપડતી ન હતી. એમની આંખમાંથી આંસુ ચાલ્યાં જતાં હતાં. રામ આ જોઈ ગભરાઈ ગયા અને કૈકેયીને કારણ પૂછવા લાગ્યા. દશરથ બોલે નહિ અને લાજ રાખી કૈકેયી મૂંગી રહે તો પોતાનો સ્વાર્થ બગડે, એ બીકથી કૈકેયીએ જ રાજાની વતી બોલવાનું શરૂ કર્યું. તેણે કહ્યું: “રામ, તારી બીકથી રાજા કંઈ બોલી શકતા નથી. પોતાના પ્રિય પુત્રને ઠડવી આજ્ઞા સાંભળાવતાં એમની જીભ ઉપડતી નથી, માટે તે વાત હું તને કહું છું તે સાંભળ. પૂર્વે રાજાએ મને બે વરદાન આપવા વચન આપ્યું હતું. તે મેં આજે માગ્યાં અને એમણે મને આપ્યાં. પણ હવે પ્રાકૃત

પુરુષની માફક એ પશ્ચાત્તાપ કરે છે. એ વરો સત્ય કરવાનું તારા હાથમાં છે. રામ, સર્વ ધર્મનું મૂળ સત્ય છે, એ તું અને સર્વ સર્જનો જાણે છે. તે સત્ય તારે માટે રાજ કેમ છોડી શકે ? ”

આ સાંલળી રામ બહુ દુઃખિત સ્વરે બોલ્યાઃ
“ દેવિ, હું જો રાજની આજ્ઞા ન પાળું તો મને ધિક્કાર છે. રાજની આજ્ઞાથી હું અગ્નિમાં પણ પડવા તૈયાર છું. મને કહો રાજની શી આજ્ઞા છે ? રામ એકવચની, એકબાણી અને એકપત્નીવ્રતી છે. એ કોઈ દિવસ અસત્ય બોલતો જ નથી. ”

આ પ્રમાણે રામને વચનથી બાંધી લઈ કૈકેયીએ પોતાને મળેલાં વરદાનો કહી સાંલળાવ્યાં, અને રાજની પ્રતિજ્ઞાને સત્ય કરવા તુરત જ અયોધ્યા છોડી જવા જણાવ્યું. રામે એકદમ નીકળી જવા ખુશી બતાવી. આ સંવાદ સાંલળતાં જ દશરથ મૂર્છાવશ થઈ ગયા. આથી રામને બહુ દુઃખ લાગ્યું. એણે કૈકેયીને કહ્યુંઃ “ દેવિ, મને કોઈ સામાન્ય માણસના જેવો અર્થ-લુપ્ત જાણે નહિ. ઋષિઓની જેમ હું પણ પવિત્ર ધર્મને પાળવાવાળો છું. માતાપિતાની સેવા કરવી અને એમની આજ્ઞા ઉઠાવવી, એથી હું કોઈ વધારે

રામ

મોટો ધર્મ સમજતો જ નથી. તમે મને ખરેખરો સદ્ગુણી જાણ્યો નથી, નહિ તો તમે રાજાને આ દુઃખમાં નાંખત નહિ. તમારે જ મને વનવાસ જવાની આજ્ઞા કરવી ઘટતી હતી. જેમ રાજાની આજ્ઞા મને માન્ય છે, તેમ તમારી આજ્ઞા પણ મારે માથે છે. હશે. હવે હું માતાની આજ્ઞા લઈ, સીતાને સમજાવી હમણાં જ નીકળી જાઉં છું. ભરત ખરાબર પ્રજાને પાળે અને રાજાની સેવા કરે એ જોજો, કારણ કે એ જ આપણું સનાતન ધર્મ છે.”

ત્યાંથી નીકળી રામ લાગલા જ કૌસલ્યાને મંદિરે ગયા અને એને બનેલી સર્વે હકીકત કહી. આણું અણુધાર્યું સંકટ આવવાથી કૌસલ્યાને જે દુઃખ થયું તેમાંથી એને શાન્ત કરવાં એ સહેલું ન હતું. પણ પ્રિય વચનોથી રામે એમને ધીરજ આપી અને એમનો આશીર્વાદ લઈ એ સીતાની પાસે જઈ પહોંચ્યા. સીતાએ રામ સાથે વનમાં જવા આગ્રહ કર્યો. પતિના લાગ્યમાં પત્ની તરીકે પોતાનો અર્થો હિસ્સો ભોગવવાનો એણે હક બતાવ્યો. રામ તેની વિનંતિનો અસ્વીકાર રી શક્યા નહિ, તેથી એમને પણ સાથે જવાનું ઠયુ. લક્ષ્મણે પણ રામના આથી થવા ઇચ્છા દર્શાવી. સુમિત્રાની આજ્ઞા

લઈ તેમ કરવા રામે એને અનુમતિ આપી. વીરમાતા સુમિત્રાએ તરત જ રજા આપી અને કહ્યું: “દીકરા, રામને દશરથને ઠેકાણે ગણજે, મારે ઠેકાણે સીતાને ગણજે અને અરણ્યને અયોધ્યા માનજે.”

પોતાની સર્વ સંપત્તિનું દાન કરી દઈ રામ, લક્ષ્મણ અને સીતા દશરથની છેલ્લી આજ્ઞા માગવા ગયાં. દશરથે સર્વે કુટુંબીઓ અને મંત્રીઓને લેગાં કર્યાં. થોડી વારમાં રામના વનવાસની વાત આખા શહેરમાં ફેલાઈ ગઈ અને અનેક નગર-જનોની પણ રજવાડા આગળ લીડ થઈ. કુંકેયીએ ત્રણેને માટે વલ્કલો લાવી મૂક્યાં. રામ અને લક્ષ્મણે એ પહેરી લીધાં, પણ સીતાને એ પહેરતાં આવડ્યાં નહિ. એથી છેવટે રામે એ વસ્ત્રો એના રાજશાહી પોષાકની ઉપર જ બાંધી લીધાં. આ દેખાવ જોઈ બધા, લોકોને કુંકેયીની નિષ્કુરતા માટે અતિશય ખોટું લાગ્યું. વસિષ્ઠે પણ એનો તિરસ્કાર કર્યો. એણે એમ પણ કહ્યું કે, રામ ભલે વચનથી બધાંને વનવાસ બાંધ્યો, પણ સીતાએ એની સાથે જવાની જરૂર નથી. રામની અર્ધાંગના તરીકે એની વતી રાજ્ય ચલાવવાનો

રામ

અધિકાર એનો છે. કુંકેયી પોતાની હઠ ન છોડે તો સર્વ નગરવાસીઓ સાહત પોતે પણ અરણ્યમાં જવાની ધમકી આપી. પણ કુંકેયીના ઉપર આ પ્રહારોની કશી અસર થઈ નહિ. એનું હૃદય પથ્થર યની ગયું હતું.

અન્તે તેમને એક રથમાં બેસાડી દેશની હદ

બહાર છોડી આવવાની તૈયારીઓ

વનવાસ

થઈ. સવે વડીલોને પ્રણામ કરી ત્રણ

જણુ રથમાં બેઠાં. હજારો લોકો રથની ચારે બાજુએ

ફરી વળ્યા, અને પાછળ દોડવા લાગ્યા. પિતા પણ

પાછળ દોડવા મંડ્યા, પણ મૂર્છા ખાઈ જમીન

પર પડ્યા. રામથી પિતાની આ સ્થિતિ જોઈ

શકાતી ન હતી, છતાં એ પણ સહન કર્યે જ

છુટકો એમ વિચારી એમણે સૂતને રથ હાંકી મૂકવા

આજ્ઞા કરી. કેટલાક લોકો રામની પાછળ જંગલમાં

ગયા. રામે એમને પાછા વળવા કેટલીયે વાર

સમજાવ્યા, પણ પ્રેમની અતિશયતાથી કોઈએ માન્યું

નહિ. છેવટે સાંજને સુમારે તમસા નદી આગળ

એક ઝાડ નીચે રામે રથ છોડાવ્યો. પ્રજાજનો પણ

બિચારા ત્યાં જ સુઈ રહ્યા. કોઈએ તે દિવસે અન્ન

ખાધું ન હતું. સવારના પહોરમાં રામે લક્ષ્મણને

ઉઠાડયા, અને પ્રજાજનો જાગે તે પહેલાં રથ હંડાવી મૂક્યો. હોય તો જ લોકો પાછા ફરે એમ બંનેએ વિચારી સૂતને તૈયાર થવા આજ્ઞા કરી. લોકોએ સવારના રામને ન દેખ્યા, એટલે શોક કરી નિરાશ થઈ પાછા અયોધ્યા ફર્યા.

સંધ્યાકાળને સુમારે રથ કોસલ દેશ વટાવી ગયો અને ભાગીરથીના તટ પર આવી ઉભો રહ્યો. અહીં બીલોનું એક સંસ્થાન હતું. ત્યાંનો રાજા ગુહ રામનો મિત્ર થતો હતો. એણે રામની સારી-રીતે આગતાસ્વાગતા કરી. બીજે દિવસે સવારે રામે સૂતને પાછો વાળ્યો. ગુહે રામને ગંગાપર પહોંચાડવા વ્યવસ્થા કરી.

સૂત અયોધ્યા પહોંચ્યો ત્યારે દશરથ કૌસલ્યાના મહેલમાં પુત્રવિરહથી માંદા થઈ દશરથનું મૃત્યુ પડેલા હતા. ઘણાં વર્ષ પહેલાં પોતાને હાથે મરેલો ઋષિપુત્ર શ્રવણ^૧ અને એનાં અથ માળાપ એની નજર આગળ આવ્યાં કરતાં હતાં, અને તેમ તેમ એને રામનો વિયોગ વધારે સાદતો હતો. અન્તે મધરાત વીત્યા બાદ ‘રામ-રામ’નું રટણ કરતા

^૧ શ્રવણની વાત વિદ્યાર્થીએ જાણી લેવી.

રામ

વૃદ્ધ રાજાએ પ્રાણ છોડ્યા. દશરથ ગયા પણ અન્તકાળે રામનું રટણ કરવાનો પાઠ ભારતવર્ષને શિખવતા ગયા. જે પોતાને મુખેથી મરણકાળે દશરથના જેટલી જ આર્તિથી રામનું રટણ કરતાં પ્રાણ છોડે તે મહા ભાગ્યશાળી મનાય છે.

બીચારાં કૌસલ્યા અને સુમિત્રાને પતિ-પુત્ર બન્નેનો સાથે વિયોગ થયો. કૈકેયીને ^{ત્રણ} રાણીઓના દશરથ પર પ્રેમ ન હતો એમ નહિ, ^{દશ} પણ હજી એનો રાજ્યપ્રાપ્તિ માટેનો મોહ ઉતર્યો ન હતો, અને એ મોહે એની ખુદ્દિ અને શુભ ભાવનાઓને દાબી નાંખી હતી. તેથી વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થતાં તેને ઝાઝું દુઃખ થયું નહિ.

દશરથના મરણ પછીની વ્યવસ્થા વસિષ્ઠને માથે આવી પડી. એણે તરત જ ભરતને તેડાવવા દૂત મોકલ્યો, પણ અયોધ્યાના કશા ખબર ન કહેવા એને સૂચના કરી; કારણકે કૈકેયીના પિતાના કુળમાં કન્યાવિક્રયનો રિવાજ હતો, અને તેથી આ સંધિ બોધને એનો પિતા દિકરીનું રાજ્ય પચાવવા હલ્લો કરે એવો સંભવ હતો.

ભરત અને શત્રુઘ્ન ઘોડા દિવસમાં અયોધ્યા
 આવી પહોંચ્યા. શહેરમાં સર્વત્ર શોક-
 ભરતનું આગમન દર્શક ચિહ્નો જોઈ એમને અનેક
 અને પ્રકારની અમંગળ શંકાઓ થવા
 કેકેયીને ઠપકો લાગી, પણ સારથિ તરફથી કશી
 ચોક્કસ ખાતમી મળી નહિ. ભરત સીધો
 કેકેયીને મન્દિરે જઈ માતાને પગે પડ્યો,
 અને પિતાના કુશળ સમાચાર પૂછ્યા. જાણે એક
 પારકા માણસને એના પિતાના મરણના સમાચાર
 સંભળાવી ધૈર્ય રાખવા દિલાસો આપતી હોય, તેમ
 કેકેયીયે દશરથના ખબર આપ્યા. સાથે સાથે
 રામ, લક્ષ્મણ અને સીતાના વનવાસની હકીકત
 પણ કહી, અને ભરતને રાજ તરીકે સંબોધન કરી
 અભિનન્દન આપવા લાગી. કેકેયીની ધારણા કરતાં
 ભરત જુદા જ પ્રકારનો પુત્ર નીકળ્યો. કેકેયીનું
 દુશ્ચરિત સમજવામાં આવતાં જ એના સંતાપનો
 પાર ન રહ્યો. એણે કેકેયીનો એના રાજ્યલોભ
 અને ઠકોરતા માટે ખૂબ તિરસ્કાર કર્યો. રાજ્ય
 સ્વીકારવાની એણે ચોખ્ખી ના પાડી.

કેકેયી પાસેથી એ લાગલો જ કેસલ્યાને મળવા
 ગયો. કેકેયીના અપરાધમાં એનો પણ હિસ્સો

હરો જ એમ માની લઈ કૌસલ્યાએ ભરતને કઠોર વચન કહ્યાં. ત્યારે તે મહાત્મા મોટા સંતાપ અને આવેશથી બોલ્યો: “માતા, જો હું નિષ્પાપ ન હોઉં, જો મને આમાંનું કાંઈ પણ ખબર હોય, જો મારી સમ્મતિથી રામ વનવાસ ગયા હોય, તો હું લોકોના ગુલામનો ગુલામ થાઉં; તો મને મુઠંગયેલી ગાયને લાત માર્યા ખરાબર પાપ લાગે; છઠ્ઠા લાગથી અધિક કર લેતાં છતાં પ્રજાનું પાલન ન કરનારા રાજાને જે પાપ લાગે છે તે મને લાગે.” આવા બીણા શપથ લઈ ભરત દુઃખથી જમીન પર પછડાઈ પડ્યો. ક્રોધરહિત થયેલી કૌસલ્યાએ મધુર વચને તેનું સાન્તવન કર્યું.

બીજે દિવસે વસિષ્ઠે ભરતની પાસે દશરથની પ્રેતક્રિયા યથાવિધિ કરાવી. સર્વ પ્રજા રાજ્યનો અસ્વીકાર ગણે ભરતને સુકુટ ધારણ કરવા વિનંતિ કરી, પણ ભરતે દઢતાથી ઉત્તર આપ્યો: “રામ અમારા સર્વેમાં વડિલ છે; તે જ આપણા રાજા થશે. માતાએ પાપ કરી મેળવેલું રાજ્ય હું લેવાનો નથી. હું હમણાં જ વનમાં જઈ મારા પ્રિય બન્ધુને પાછો લાવીશ.”

એણે તરત જ ચતુરંગ સેના સાથે રામને
તેડવા જવાની તૈયારી કરવા માંડી.
રામને પાછા એની આ ઉદારતાથી સર્વે લોકોએ
લાવવા પ્રયાણ એને અતિશય ધન્યવાદ આપ્યો.^૧

સર્વ સૈન્ય, રાણીઓ, મંત્રીઓ, પ્રજાજન તથા ગુરુ
વસિષ્ઠ અને ભાર્ગ શત્રુધ્ન સહિત ભરત ગંગા કિનારે
આવી પહોંચ્યા. ત્યાં સુમત્રે ભરતને જણાવ્યું કે
“આ જગાએ રામ અને લક્ષ્મણે વડનો ચીક માથે
લગાડી જટા બાંધી હતી અને વડકલ ધારણ કરી
જમીન ઉપર સુતા હતા.” આ સાંભળી ભરતે પણ
તરત જ રાજદરબારી પોષાક કાઢી નાંખી રામ
પાછા અયોધ્યા આવે ત્યાં સુધી વનમાં રહેવાનું
અને જટા તથા વડકલ ધારણ કરવાનું વ્રત લીધું.

આટલા સમયમાં રામ પ્રયાગ પાસે ભરદ્વાજના
આશ્રમ આગળ થઈ ચિત્રકૂટ પર્વત પર જઈ રહ્યા
હતા. ભરતને સસૈન્ય આવેલો જોઈ કદાચ એ રામનો
સમૂળગો નાશ કરવા જતો હોય તેવી સર્વેને શંકા

^૧‘ભાઈ હવે તો ભરત જેવો’ એવી આપણામાં કહેવત
પડી ગઈ છે. પણ એનો અર્થ એવો નથી કે આપણે
ભાઈ ભરત જેવો થાય એવી અપેક્ષા રાખવી; આપણે
ભરત જેવા થઈએ એટલે બસ છે.

રામ

થતી હતી, અને તેથી રામ ક્યાં રહ્યા છે તેની ભાળ આપવા કેઈ તૈયાર થયું નાંહ. પણ વસિષ્ઠની સમજાવટથી સર્વેને ભરતની ખંધુભક્તિ વિશે ખાત્રી થઈ અને એમને સમજી ભાળ લાગી. ચિત્રકૂટ પર રામની પર્ણકૂટી દેખતાં જ ભરતે સૈન્યને ઉભું રાખ્યું, અને શત્રુદ્ધનની સાથે રામ ભણી નાના બાળકની જેમ પ્રેમથી ઢોડવા લાગ્યા. સૈન્યને દૂરથી જોઈને ભરત વૈરભાવથી આવતો હશે એમ લક્ષ્મણને શંકા મઈ અને એ ભરતનો વધ કરવા તૈયાર થયો. પણ રામે તેને વાર્યો અને કહ્યું: “ભલા માણસ, એકવાર ભરતને રાજ્ય આપવાની પ્રતિજ્ઞા કર્યા પછી તેને ઠાર મારવાથી શો લાભ થવાનો હતો? ભરત વગર, લક્ષ્મણ વગર કે શત્રુદ્ધન વગર બેકાંઈ મને સુખ કરનારી વસ્તુ હોય તે તત્કાળ અગ્નિમાં બળી જજો.” એને ભરતની નિષ્પાપતામાં અને બન્ધુભક્તિમાં પૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી. એની સાથે નિહુર અને અપ્રિય ભાષણ ન કરવા લક્ષ્મણને ચેતવ્યો. ભરતે આવતાં વેંત જ રામનાં ચરણમાં માથું ભરત અને સમજાવ નાખ્યું, અને ડુસકે ડુસકે રડવા માંડ્યું. કેટલીક વારે શાન્ત થઈ છેવટે એણે અયોધ્યાની સઘળી હકીકત કહી. પિતાના

મરણની વાત સાંભળી રામ, લક્ષ્મણ અને સીતાને ઘણો શોક થયો. શોકનો વેગ રામ્યા પછી ભરતે રામને અયોધ્યા પાછા ફરવા વિનંતિ કરી. એણે કહ્યું કે “રાજાએ કૈકેયીનું સાન્તવન કરવા માટે મને રાજ્યપદ આપ્યું તે હું પાછું આપને અર્પણ કરું છું, એટલે પાછા ફરવામાં આપની પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ થતો નથી.” પણ રામે કહ્યું: “પિતાનું વચન સત્ય કરવું એ જ પુત્રનું દર્તવ્ય છે. સર્વ વસ્તુ કરતાં સત્ય જ મને વધારે પ્રિય છે, કારણ કે સત્યની ધરાળસી કોઈ પણ ચીજ કરી શકે એમ નથી. રાજાએ તો તેમાં ખાસ કરી સત્ય હંમેશાં પાળવું જોઈયે; કારણ રાજ્યની ઇમારત સત્યના પાયા પર રચાઈ છે. જે રીતે રાજા ચાલે છે તે જ રીતે પ્રજા ચાલશે. રાજા જો સત્યનો ત્યાગ કરે તો પ્રજા સત્યને માર્ગે શી રીતે ચાલે? સત્ય એ જ સર્વ ધર્મનું મૂળ છે; માટે લોભ કિંવા મોહને વશ થઈ હું સત્ય રૂપી સેતુને છોડનાર નથી.”

એમાંથી કેની ઉદારતાનાં વધારે વખાણ કરવાં એ ઠરાવવું મુશ્કેલ હતું. પ્રજાજનો બન્ને ઉપર ફિદા થઈ ‘ધન્ય ધન્ય’ ના પોકાર કરી રહ્યા હતા. એવે એમ ઠપ્પું કે ભરતે રામની પાડુક્ત રાજ્યાસન-

રામ

પર મૂછી રામને નામે રાજ્ય ચલાવવું. ભરતે
સાથે સાથે કહી દીધું કે જે ચૌદ વરસ પૂરાં થતાંજ
તમે નહિ આવો તો હું ચિતાપ્રવેશ કરીશ. એણે
પાતાની પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે વનવાસીને વેષે રાજકારભાર
ચલાવવા માંડ્યો.

અરણ્યકાણ્ડ

વનમાં પ્રવેશ કર્યો પછી રામ જુદા જુદા
આશ્રમે જોતા જોતા દક્ષિણ તરફ
વિરાધનો નાશ ચાલતા હતા. તેવામાં એક દિવસ
એમને એક જંગલમાં વિરાધ નામે એક પ્રચંડ
રાક્ષસ મળ્યો. એણે રામ વગેરે ઉપર હલ્લો કર્યો.
રામ અને લક્ષ્મણને એક એક હાથમાં ઉપાડી લીધા,
એવો એ બળવાન હતો. બાણો તો એની બાડી
ચામડીમાં પેશી જ શકતાં નહિ. પણ રામ અને
લક્ષ્મણે તલવાર વતી જે હાથે એણે એમને ઉપાડ્યા
હતા તે કાપી નાંખ્યા, અને એવી રીતે છૂટા થઈને
એના પગ પણ કાપી નાંખ્યા. પછી તેને એક ખાડામાં
દાટી કીધો.

ત્યાંથી તેઓ દંડકારણ્ય તરફ ગયા. ત્યાંના
 મુનિઓએ રામ અને લક્ષ્મણને પોતાની
 દંડકારણ્ય પાસે જ રહી એમનું રક્ષણ કરવા
 વિનંતિ કરી. દંડકારણ્યમાં તે વળતમાં રાક્ષસોની
 ઘણી જ વસ્તી હતી. ચિત્રકૂટથી માંડીને પમ્પા સરોવર
 સુધી માણસનું માંસ ખાનારા રાક્ષસો તાપસોને ત્રાસ
 આપી રહ્યા હતા. રામે જુદા જુદા આશ્રમોમાં જઈ
 ચાર છ મહિના કે વર્ષ સુધી ત્યાં ત્યાં રહીને રાક્ષસોને
 ઉપદ્રવ ઓછો કર્યો. આ રીતે વનવાસનાં દશ વર્ષ
 વીતી ગયાં.

ત્યાર પછી રામ દક્ષિણમાં અગસ્ત્ય મુનિના
 આશ્રમમાં ગયા. અગસ્ત્યે ત્રણે જણાને
 પંચવટી સારી રીતે સત્કાર કર્યો અને રામને
 એક મોટું વૈષ્ણવી ધનુષ્ય, એક અમોઘ બાણ,
 અખૂટ બાણથી ભરેલા બે લાથા અને સોનાના
 મ્યાનમાં મૂકેલી એક તલવાર ભેટ કર્યાં; અને એમને
 પંચવટીમાં રહેવાની સલાહ આપી. પંચવટી જતાં
 રસ્તામાં એમને જટાયુ નામે ગીધ સાથે
 જટાયુ મિત્રતા થઈ. તેને સાથે લઈ
 ગોદાવરીને કાંઠે તેઓ આવી પહોંચ્યા. ત્યાં લક્ષ્મણે
 એક સુંદર પર્ણકુટી બનાવી. લક્ષ્મણની મહેનતથી પ્રસન્ન

થઈ રામ લેને લેટી પડ્યા અને બોલ્યા કે “તારા આશ્રમ માટે આલિંગન સિવાય બીજું કંઈ આપવાને મારી પાસે નથી.” એ પર્ણકુટીમાં ત્રણે જણા રહેતા, અને જટાયુ ઝાડ ઉપર બેસી તેમનો ચોકી-પહેરો કરતો.

એક દિવસ શિયાળામાં રામ, લક્ષ્મણ અને સીતા નદીમાં સ્નાન કરી પાછાં ફરતાં શૂર્પણખા હતાં, તેટલામાં શૂર્પણખા^૧ નામે એક રાક્ષસી ત્યાં આવી ચઢી. એ લાંકાના રાજા રાવણની બહેન થતી હતી અને દંડકારણ્યમાં ખર અને દુખર નામે પોતાના સગા ભાઈઓ સાથે રહેતી હતી. રામને જોઈ એ એના ઉપર મોહ પામી અને એની સાથે લગ્ન કરવાની માગણી કરી. રામ-લક્ષ્મણે પહેલાં એની વાતને હસી કાઢવા માંડી. પણ પછી તો એનું અતિશય જંગલીપણું જોઈને એમને એના ઉપર તિરસ્કાર આવ્યો, અને તેથી રામની પ્રેરણાથી લક્ષ્મણે એનાં નાક કાન કાપી નાંખ્યાં. શૂર્પણખા ચીસ પાડતી અને રડતી ખરની પાસે જઈ પહોંચી. રામ, લક્ષ્મણ અને સીતાને ઠાર મારી, તેમનું લોહી શૂર્પણખાને

^૧ શૂર્પણખા એટલે સૂપડા જેવા નખવાળી. એ રાવણની મસીયાઈ બહેન હોય એમ લાગે છે.

રામ

પીવડાવવાની ખરે ચૌદ બળવાન રાક્ષસોને આજ્ઞા કરી. રાક્ષસો સહિત શૂર્પણખા પાછી રામના આશ્રમ પાસે ગઈ. તેમને આવતાં જોતાં જ રામે લક્ષ્મણ અને સીતાને પર્ણકુટીમાં મોકલી દીધાં, અને રાક્ષસો હલ્લો કરે તે પૂર્વે જ તેમના ઉપર બાણ છોડી એમનો નાશ કર્યો. શૂર્પણખા પાછી ખર પાસે નાડી. હવે ખર, સેનાપતિ દુષણ અને ચૌદ હજાર રાક્ષસોનું સૈન્ય લઈ પંચવટી પર દુમલો લઈ ગયો. કાંઈક રમખાણ બગવાનું જ એમ ખાત્રી હોવાથી રામે પ્રથમથી જ સીતાને કુંગરોમાં મોકલી દીધાં હતાં અને પોતે લડવા માટે સજ્જ થઈ રહ્યા હતા. એક તરફ એકલા રામ અને બીજી તરફ ચૌદ હજાર રાક્ષસોનો ભયંકર સંગ્રામ શરૂ થયો. આખરે રામે તે સર્વેનો નાશ કરી જય મેળવ્યો.

એક જ પુરુષને હાથે પોતાના ભાઈ અને આટલા બધા રાક્ષસોનો સંહાર થયેલો રાવણ જોઈ, શર્પણખા લંકામાં રાવણ પાસે દોડી. રાવણ તે વખતે સૌથી બળવાન રાજા હતો. એનો રાજ્યલોભ ત્રણે લોકમાં સમાતો ન હતો. વળી એ જાતે બ્રાહ્મણ હોવાથી વિદ્વાન અને શાસ્ત્રજ્ઞ હતો.

સર્વ પ્રકારની મંત્રવિદ્યા અને વિજ્ઞાનવિદ્યામાં તે કુશળ હતો. રાજ્યપદ્ધતિ રચવામાં નિપુણ હતો. એનું રાજ્ય માત્ર લંકામાં જ નહિ, પણ ભરતખંડના ઘણા ભાગમાં હતું અને ત્યાં એનું લશ્કર પડયું રહેતું. એના રાજ્યમાં દશે દિશામાં શું થાય છે તેની એને ઝીણામાં ઝીણી જાણર પડતી; અને તેથી એ દશાનન એટલે દશે દિશાએ મુખ વાળો કહેવાતો. એનું રાજ્ય પ્રજાને ત્રાસ રૂપ અને પૃથ્વીને ભાર રૂપ હતું. એ અત્યંત મદાંધ અને કામી હતો. હજારો સ્ત્રીઓને એણે પોતાને ત્યાં પુરી રાખી હતી. તપસ્વીઓ અને બ્રાહ્મણો પાસેથી પણ એ કર લેતો. એના બળનું એને એટલું અભિમાન હતું કે પિશાચ, રાક્ષસ, દેવ કે દેવેય કોઈને હાથે પણ મરવાની એને ખીક ન હતી. એટલે માણસ જાતને તો એ ગણકારે જ શાને? શૂર્પણખાએ એની આગળ જઈ લક્ષ્મણે કરેલાં અપમાનની અને રામનાં પરાક્રમની વાત કહી. પણ એ અપમાન અને યુદ્ધનું ખરું કારણ ન જણાવતાં રાવણને એણે સમજાવ્યું કે “રામની સુંદર સ્ત્રીસીતાને તારે માટે હું હરણ કરી લાવતી હતી, તેથી મને આ ખમણું પડ્યું.”

રાવણે શૂર્પણખાને દિલાસો આપ્યો અને સીતાને ગમે તે રીતે હરી લાવી. સુવર્ણ મૃગ રામ ઉપર વેર વાળવાનો નિશ્ચય કર્યો. મારીચ નામનો એક રાક્ષસ તપ કરતો હતો. તેને રાવણ મળ્યો અને એક સુવર્ણ મૃગ બની સીતાને લલચાવવા એને સમજાવ્યો. મારીચે આ દુષ્ટ કૃત્યમાંથી રાવણને વારવા પ્રયત્ન કર્યો; પણ એણે માન્યું નહિ અને ઉલટો મારીચને મારવા તૈયાર થયો. તેથી અંતે ગભરાઈ મારીચ રાવણની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તવા તૈયાર થયો. રંગબેરંગી સુવર્ણ મૃગનું રૂપ ધારણ કરી, તે સીતાની દૃષ્ટિ પડે તેમ ઝાડોનાં કુમળાં પાન ખાતો ખાતો રામના આશ્રમ પાસે ફરવા લાગ્યો. કુલ વીણતાં સીતાએ એને જોયો, અને તુરતજ રામને બોલાવી એને જીવતો અથવા મારીને પણ લાવવા આગ્રહ કર્યો. પત્નીને ખુશ કરવા, રામ તુરતજ લાઈને સીતાને સંભાળવાનું કહી હરણની પાછળ દોડ્યા. મારીચ દોડતો દોડતો રામને દૂર સુધી ખેંચી ગયો અને છવટે નાસવાનો લાગ શોધવા લાગ્યો. જીવતો હાથમાં આવી નહિ શકે એમ જોઈ રામે એના ઉપર બાણ મારી વીંધ્યો. મરતાં મરતાં એણે પોતાનું રાક્ષસી

સ્વરૂપ^૧ધારણ કર્યું, અને રાવણ જોડે કરી રાખેલા સંકેત પ્રમાણે રામના જેવો જ સાદ કાઢી ‘હિ સીતા, હિ લક્ષ્મણ’ એમ ચીસ પાડી. મૃગને ઠેકાણે રાક્ષસને પડેલો જોઈ, આ કાંઈક રાક્ષસી દગો છે એમ રામને લાગ્યું અને સીતાની સહીસલામતી વિષે ચિંતાતુર થયા. પણ ઘૈર્ય રાખી એક બીજું મૃગ મારી રામ ઝડપથી જનસ્થાન તરફ પાછા ફર્યા.

આણી તરફ સીતાએ મારીચની મરતી વેળાની ચીસ સાંભળી અને લક્ષ્મણને રામની બહારે ધાવા કહ્યું. રામની આજ્ઞા વિના જો તે સીતાને છોડીને જાય તો રામ નારાજ થાય, તેથી લક્ષ્મણે સીતાને ધીરજ રાખવા કહ્યું. પણ એક બાબતનો જ વિચાર કરવાવાળી અને ઉતાવળા સ્વભાવની સીતાને આથી ક્રોધ ચઢ્યો, અને એણે લક્ષ્મણ ઉપર અઘટિત શંકા લાવી ન છાજે એવા શબ્દ સંભળાવ્યા. આથી અતિશય દુઃખિત થઈ લક્ષ્મણને ધનુષ્ય-બાણ લઈ રામની પાછળ જવું પડ્યું.

---

^૧ રાક્ષસો ઇચ્છા પ્રમાણે માયાવી રૂપો ધારણ કરી શકે છે, પણ મરતી વખતે મૂળ રૂપમાં જ ફેરવાઈ જાય છે, એવી માન્યતા છે.

લક્ષ્મણ ગયા પછી થોડી વારમાં જ સંન્યાસીનું રૂપ ધારણ કરી રાવણ પર્ણકુટી આગળ સીતાહરણ આવી પહોંચ્યો. સીતાએ એને સાધુ જાણી સત્કાર આપ્યો, અને પોતાનાં કુળ-ગોત્ર વગેરે જણાવ્યાં. રાવણે પણ પોતાની ઓળખાણ આપી, અને પોતાનાં રાજ્ય, સંપત્તિ, પરાક્રમ વગેરેનું વર્ણન કર્યું. પછી એ સીતાને પોતાની પટરાણી કરવાની લાલચ આપવા લાગ્યો. સાધુ વેશમાં અસુરને જોઈ સીતાએ એનો ખૂબ ક્રોધથી તિરસ્કાર કર્યો. આથી રાવણે પોતાનું રાક્ષસી સ્વરૂપ પ્રગટ કર્યું, અને એક હાથે તેનો ચોટલો પકડી, બીજે હાથે ઉંચકી લઈ પોતાના મોટા ખચ્ચરના રથમાં બેસાડી ચાલતો થયો. સીતાએ રામ અને લક્ષ્મણને ખૂબ ખૂમો પાડી, પણ રામ-લક્ષ્મણને તે સંભળાઈ નહિ. આશ્રમથી થોડે દૂર એક વૃક્ષ પર વૃદ્ધ જટાયુ લંગડે પગે બેઠો હતો. તે સીતાની દૃષ્ટિએ પડ્યો. સીતાએ તેને ખૂમ પાડી. ઘરડો છતાં એ રામનો શૂરો મિત્ર સીતાની મદદે બેઠો. એણે પોતાની ચાંચથી રાવણનાં ખચ્ચરો મારી નાંખ્યાં અને રથના પુરચે પુરચા ઉડાવી દીધા. રાવણના હાથ પણ એણે ચાંચ મારી ધાયલ કર્યા, એટલે રાવણે સીતાને

જમીન પર મૂકી એની સાથે લડવા માંડ્યું. જટાયુએ પોતાનું સર્વ જોર રાવણ ઉપર અજમાવ્યું; પણ એક બાપડા વૃદ્ધ પક્ષીનું રાક્ષસ આગળ કેટલું ચાલે? છેવટે દુષ્ટ રાવણે તલવારથી એની પાંખો કાપી નાંખી, એટલે એ નિર્બળ થઈ જમીન પર પડી ગયો. આ રીતે અબળાના રક્ષણાર્થે પોતાનો પ્રાણ અર્પણ કરી, આ પક્ષીરાજે પોતાનું જીવંતર ધન્ય કર્યું.

રાવણ વળી સીતાને લઈને લંકા તરફ દોડવા લાગ્યો. રસ્તામાં પુષ્પા સરોવર પાસે ઋષ્યમૂક પર્વતના શિખર પર પાંચ વાનરોને^૧ બેઠેલા જોઈ એ લોકો પોતાની હકીકત રામને કહેશે એ આશાથી

---

^૧ એ મનુષ્યની એક બીજ અપૂર્ણ જાત. એમની રહેણી કાંઈક અંશે મનુષ્યને અને કાંઈક અંશે પશુને મળતી. રાક્ષસ જેવી બચકર નહિ, અને છેક બુદ્ધિ વિનાની પણ નહિ. કાંઈક ટોળાં બાંધીને રહેનારી, અને સદાચાર, નીતિ, સાદાઈ અને વફાદારીના ગુણો ધરાવનારી. રાક્ષસનાં શરીર પ્રચંડ, ત્યારે એનાં હલકાં અને ચપળ; કાંઠાં નાનાં પણ બળ બહુ. ઈજકુલનો આહાર કરનારી, ઝાડોમાં અને કોતરોમાં રહેનારી આ પૂછડીવાળાં માણસોની પ્રજા લાગે છે.

રામ

સીતાએ પોતાના વચ્ચનો છેડો ફાડી તેમાં થોડા અલંકાર બાંધી તે વાનરો તરફ ફેંક્યો.

નદી અને પર્વતો ઓળંગી, સમુદ્રને પાર કરી, રાવણુ ઝપાટાબંધ લંકામાં આવી પહોંચ્યો. પછી તે સીતાને પોતાની સર્વ સંપત્તિ બતાવી પટરાણી થવા લલચાવવા લાગ્યો. પણ રામ જેવા સિંહની પત્ની તે એક ચોરને ગણકારે ? એણે કઠોર શબ્દોથી રાવણુનો તિરસ્કાર કર્યો. તેથી રાવણુ એને એક વર્ષની મહેતલ આપી, અને તેટલા વખતમાં ન સમજી જાય તો એના ટુકડા કરી ખાઇ જવાની ધમકી આપી. અશોક નામે એક વનમાં રાક્ષસીઓના સખ્ત ચોકી પહેરામાં એને રાખવામાં આવી. રામમાં પૂર્ણ ભક્તિવાળી અને એનાં પરાક્રમ તથા શૌર્યમાં શ્રદ્ધાવાળી સીતાએ ધીરજથી આ દુઃખના દિવસો કાઢવા હિમ્મત બાંધી.

આ તરફ રામ અને લક્ષ્મણ પાછા ફર્યા ત્યારે સીતાને ન જોઈ અતિશય ગલરાયા. રામનો શોક રામનો શોક તો કેમે કર્યો માય નાહિ. ‘સીતા, સીતા’ કરતા એ ગાંડા જેવા થઈ ગયા. ઝાડ, પાન, પશુ, પક્ષી સર્વેને સીતાના સમાચાર પૂછવા લાગ્યા. લક્ષ્મણે રામને ઘૈર્ય ધારણ

કરવા અને સીતાની શોધ માટે પ્રયત્ન કરવા સલાહ આપી. બન્ને જણા આશ્રમ છોડી સીતાને ખોળવા નીકળી પડ્યા. રસ્તામાં ઘાયલ થઈ પડેલો જટાયુ મળ્યો. તેણે સીતાનું હરણ કરનાર રાવણ છે એમ ખાતરી આપી. થોડી વારમાં જ ઘાની વેદનાથી એ ગતપ્રાણ થયો. આવા દુઃખમાં ખરા મદદગાર મિત્રના મરણથી બે ભાઈઓને ઘણો શોક થયો. એમણે એની યોગ્ય પ્રેતક્રિયા કરી, અને પછી દક્ષિણ દિશા તરફ ચાલવા માંડ્યું. જતાં જતાં રસ્તામાં તેઓ કુબન્ધ નામે એક રાક્ષસના હાથમાં સપડાયા, પણ આખરે એનો નાશ કરી સહીસલામત આગળ વધ્યા. કુબન્ધે પણ મરતાં પહેલાં રાવણ વિષે વિશેષ માહિતી આપીને રામ ઉપર ઉપકાર કર્યો.

આગળ ચાલતાં ચાલતાં તેઓ પુમ્પા સરોવર પાસે મતંગ ઋષિના આશ્રમ આગળ આવી પહોંચ્યા. ત્યાં શબરી નામે એક લિલ્લ સ્ત્રીએ રામ-લક્ષ્મણનો સારી રીતે આદરસત્કાર કર્યો.

કિષ્કિન્ધાકાણ્ડ

હિન્દુસ્તાનમાં આ વખતે વાનર નામની એક જાતિ રહેતી હતી. એ પ્રાણીઓ વાનરો દેખાવમાં કાંઈક માણસને અને કાંઈક વાંદરાને મળતાં હતાં. વાંદરાની માફક એમને ડીલે લાંબા કેશ અને પુચ્છ હતાં. તેઓ ફળ, મૂળ અને કન્દ ઉપર રહેતા, અને ભાગ્યે જ વસ્ત્રનો ઉપયોગ કરતા. પણ એમનામાં માણસોને મળતી રાજ્યવ્યવસ્થા હતી, અને એમની વાણીની શક્તિ અને બુદ્ધિનો વિકાસ માણસના જેવો જ હતો. સદાચાર, નીતિ, શીલ, પ્રમાણિકતા, શૌર્ય વગેરે બાબતો બોધે તો વાનરોની માણસાઈ નર નામે ઓળખાતાં પ્રાણીઓ કરતાંયે ઉત્તમ પ્રકારની હતી. વાલી

નામે એક વાનર એ સવે જાતિનો રાજા હતો. એણે પોતાના ભાઈ સુગ્રીવને દેશનિકાલ કરી એની સ્ત્રી તારાને રાણી બનાવી હતી. સુગ્રીવ ભાઈના લયથી હનુમાન અને બીજા ત્રણ વાનરો સાથે ઋક્ષ્યમૂક પર્વતમાં સંતાતો ફરતો હતો. હનુમાન એ સુગ્રીવનો પરમ મિત્ર અને સચીવ હતો. વાનરોમાં એ સૌથી બળવાન, બુદ્ધિવાન અને ચારિત્રવાન હતો. એ આજન્મ બ્રહ્મચારી હતો.

ઋક્ષ્યમૂક પર્વત ઉપરથી આ વાનરોએ રામ અને લક્ષ્મણને પોતાની તરફ આવતા જોયા. એ મિત્રપક્ષના છે કે વાદીના પક્ષના છે તેની તપાસ કરવા સુગ્રીવે હનુમાનને રામ-લક્ષ્મણ પાસે મોકલ્યો. લક્ષ્મણે હનુમાનને પોતાની સવે હકીકત કહી અને સુગ્રીવની મંદદ માટે વિનંતિ કરી. રામ અને લક્ષ્મણને જોયા ત્યારથી જ હનુમાનને રામના ઉપર અત્યંત ભક્તિ પ્રગટી. એ રામને પરમેશ્વર સમાન માનવા લાગ્યો અને એમની સેવામાં આયુધ્ય ગાળવું એ જીવવાનો એક મહાન દહાવો લેવા સમાન એને લાગ્યું. એ તરત જ બન્ને ભાઈઓને ઉચકીને સુગ્રીવ પાસે લઈ ગયો. રામ અને સુગ્રીવે એકબીજાના હાથ ઝાલી મિત્રતા દર્શાવી, અને પછી હનુમાને પ્રગટાવેલા

રામ

અગ્નિની પ્રદક્ષિણા કરી અન્નેએ એકબીજાને વફાદાર રહેવાની અને મદદ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. ત્યાર પછી સીતાએ નાંખેલા જે અલંકારો પોતાના હાથમાં આવ્યા હતા તે સુગ્રીવે બે ભાઈઓને બતાવ્યા. રામે એ ઓળખી લીધા, પણ વિશેષ ખાત્રી કરવા લક્ષ્મણને પૂછ્યું. લક્ષ્મણે કહ્યું, “હું આ કડું કે કુંડળ ઓળખી શકતો નથી. કુંડળ આ પગનાં નૂપુર મારાં ઓળખીતાં છે, કારણકે રોજ હું સીતાને પગે પડતો ત્યારે તે મારી દૃષ્ટિએ પડતાં.”

સુગ્રીવની મદદ રામને મળે તે પહેલાં સુગ્રીવને વાલીનું કટક દૂર થવું જોઈએ. તેથી રામે વાલીને મારવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. પણ એ પ્રતિજ્ઞાથી સુગ્રીવની ખાત્રી થઈ નહિ. એને વાલીના બળની બહુ ધાસ્તી હતી. એણે રામને વાલીનું બળ વર્ણવી બતાવ્યું અને પૂરતો વિચાર કરીને પ્રતિજ્ઞા લેવા કહ્યું. રામે એની ખાત્રી કરાવવા માટે હાડકાંના એક મોટા ઢગલાને પગના અંગુઠાના હડસેલાથી દૂર ઉડાડી મૂક્યો. આથી પણ સુગ્રીવને ખાત્રી થઈ નહિ, એટલે રામે એક જ બાણથી શાલનાં વૃક્ષોને ઉડાડી મૂક્યાં. આથી સુગ્રીવને રામના બળની ખાત્રી થઈ.

પછી સર્વે મળી વાલી જ્યાં રહેતો હતો તે કિષ્કિન્ધા તરફ ચાલ્યા. સુગ્રીવે વાલીને યુદ્ધ કરવા બહાર બોલાવ્યો. વાલી તરત જ બહાર આવ્યો. ગામ બહાર ચોગાનમાં બન્ને ભાઈઓનું યુદ્ધ શરૂ થયું. રામ એક વૃક્ષપાછળ રહી દ્વરથી આ યુદ્ધ જોયા કરતા હતા. સુગ્રીવ યુદ્ધમાં હારવા લાગ્યો, પણ બન્ને ભાઈઓ રૂપમાં સરખા હોવાથી, એ સુગ્રીવ છે કે વાલી, તે રામ વર્તી શક્યા નહિ; તેથી કદાચ સુગ્રીવ માર્યો જાય એ બીકથી રામે બાણ મૂક્યું નહિ. આથી સુગ્રીવને પાછા નાસી આવવું પડ્યું. પછી ઓળખાણ માટે પીળાં પુલોની માળા ઘાલી સુગ્રીવ પાછો યુદ્ધ કરવા ગયો. રામ, લક્ષ્મણ, હનુમાન વગેરે ઝાડની પાછળ સંતાઈ બે ભાઈઓની કુસ્તી જોવા લાગ્યા. સુગ્રીવ વળી હારવા લાગ્યો. ત્યારે રામે વાલી પર બાણ છોડી એને જમીન પર પાડ્યો. એ પડ્યો પણ મર્યો નહિ. રામ અને લક્ષ્મણ એની પાસે ગયા. વાલીએ રામને ઠપકો આપી કહ્યું: “હે રામ, તમે સત્યાચરણી, પરાક્રમી, ધર્મશીલ, તેજસ્વી અને સન્માગે જનારા કહેવડાવો છો, છતાં હું બીજા સાથે યુદ્ધ કરવામાં રોકાયેલો હતો. તેવામાં એક બાણ ભરાઈ જઈ તમે મને બાણ માર્યું એ વાત

રામ

ન્યાય્ય છે ? મેં તમારા રાજ્ય કિંવા નગરમાં આવી તમારો કાંઈ પણ અપરાધ કર્યો નથી. પાછળથી ભરાઈ રહીને શસ્ત્રપ્રહાર કરવો, કિંવા પોતાની સાથે યુદ્ધ ન કરનારને મારવો, એવું અધર્મકૃત્ય કરી તમે સજ્જનોમાં શું મોઢું બતાવશો ? હશે, જે થયું તે થયું. મારી પાછળ સુગ્રીવને ગાદીએ બેસાડજો. તમારું આ કર્મ નિંદ છે, તથાપિ મારી પાછળ સુગ્રીવને ગાદી મળે એ વાજબી છે.”

આ ઠપકાના ઉત્તરમાં રામે કહ્યું: “ ધર્માચરણ કાયમ રાખવા હું પૃથ્વી ઉપર ફરું છું. હાલ તું કેવળ કામાન્ધ થઈ ધર્માચરણનો ત્યાગ કરી નિંદા કરતો હતો. બાપ, જ્યેષ્ઠ બન્ધુ અને ગુરુ એ ત્રણે પિતાને ઠેકાણે છે; અને પુત્ર, નાનો ભાઈ અને શિષ્ય એ ત્રણ પુત્રસ્થાને છે. તેં સજ્જનોનો ધર્મ છોડી પુત્રવધૂ સમાન સુગ્રીવની સ્ત્રી સાથે અધર્મ કર્યો છે. તેને માટે તને મૃત્યુ સિવાય બીજી શિક્ષા યોગ્ય નથી. તને છુપાઈને મારવાનું કારણ એ જ કે તું વનચર પ્રાણી છે, અને મૃગયાના નિયમ પ્રમાણે ધર્મિષ્ઠ રાજાઓ પણ પ્રાણીઓને સંતાઈ રહીને, અથવા કપટથી ફસાવીને પણ મારે છે; માટે તેમ કરવામાં મેં કશો અધર્મ કર્યો નથી.”

વાલી અને સુગ્રીવ જેવા બુદ્ધિયુક્ત પ્રાણીને વનચર પશુઓની હારમાં ગણવા એ આજે કદાચ આપણને ગળે ન ઉતરે. પણ જે વખતે આ બનાવ બન્યો તે વખતના વિચારી મનુષ્યોની આવી જાતિ વિષે જે કલ્પના હોય તે ઉપરથી જ આપણે રામના આ કર્મની ન્યાયાન્યાયતાનો વિચાર કરી શકીએ. સ્પષ્ટ માલમ પડે છે કે વાલ્મીકિને રામનું આ કૃત્ય એટલું મૃગયા જેવું ન લાગ્યું કે એ ઉપર શંકા જ ન ઉઠાવે; પણ એકંદરે જોતાં એને એ અયોગ્ય પણ ન લાગ્યું. તેથી એણે એનો બચાવ પણ કર્યો. વાલ્મીકિને પણ તે દિવસે શંકા ઊઠી, એ ઉપરથી આજે એ વિચારનો પ્રવાહ કઈ દિશામાં જવો જોઈએ એની સૂચના મળે છે.

વાલી વીરને છાજે એવી રીતે મૃત્યુને શરણ થયો. મરતાં પહેલાં એણે સુગ્રીવના ગળામાં પોતાની માળા ઘાલી, અને પોતાના પુત્ર અંગદની સંભાળ લેવા જણાવ્યું. રામે અંગદને યુવરાજપદે સ્થાપવા સુગ્રીવને આજ્ઞા કરી. વાલી વીર પુરુષ હતો. એના મરણથી રામ-લક્ષ્મણને પણ દુઃખ થયું. સુગ્રીવ અને બીજા વાનરોએ પણ શોક કર્યો.

વાલીની ઉત્તરક્રિયા થયા પછી કપિઓએ સુગ્રીવ અને અંગદનો, રાજા અને યુવરાજ તરીકે અભિષેક કર્યો. કેટલાક દિવસ આનંદમાં ચાલ્યા ગયા. એટલામાં ચોમાસું આવી લાગવાથી રામ-લક્ષ્મણ એક ગુફામાં રહેવા લાગ્યા. ચોમાસું પણ પૂરું થયું. પણ સુગ્રીવ તો લોગવિલાસમાં પડી ગયો હતો. એ રામને મદદ કરવા માટે લીધેલી પ્રતિજ્ઞા ભૂલી ગયો. રામ-લક્ષ્મણ આથી ચિંતા કરવા લાગ્યા. એમને સુગ્રીવ ઉપર તિરસ્કાર છૂટ્યો. છેવટે, એક દિવસે આકળા સ્વભાવનો લક્ષ્મણ ઊઠ્યો, અને સીધો સુગ્રીવના દરબારમાં પહોંચ્યો. એણે સુગ્રીવને ધમકાવીને કહ્યું: “તારી પ્રતિજ્ઞા પૂરી કર; નહિ તો યાદ રાખજે કે વાલી મરણ પામી જે માર્ગે ગયો છે, તે માર્ગ હજી બંધ થયો નથી.”

સુગ્રીવની આંખો આ ધમકીથી ઉઘડી ગઈ. એણે તુરતજ ચારે દિશામાં ફૂત મોકલી સર્વ વાનરદળને એકઠું થવા આજ્ઞા કાઢી. હિમાલય અને વિંધ્યાચળના ફરના પર્વતોમાંથી કરોડોની સંખ્યામાં વાનરો ચાલી આવ્યા. કાળા મુખના, લાલ મુખના, ભૂરા, એવા સર્વે જાતના કપિઓ દક્ષિણમાં ભેગા થવા લાગ્યા. રીંછને મળતી જાતિઓનું પણ કેટલુંક

સૈન્ય લેણું થયું. સુગ્રીવે મુખ્ય મુખ્ય વાનરોને સીતાની ખારીકીથી શોધ કરવા માટે ચારે દિશામાં રવાના કર્યાં. સર્વેને એક માહિનામાં ખાતમી લાવવા, અને નહિ તો દેહાન્ત દંડ માટે તૈયાર રહેવા ધમકી આપી. ઘણુંખરૂં સીતા લોકમાં હશે એવી ધારણા હોવાથી એણે હનુમાન, અંગદ, જમ્બુવાન રીંછ વગેરે બળવાન વાનરોને એ દિશામાં મોકલ્યા. સીતા મળે તો એને ઓળખાણ આપવા રામે પોતાની વીંટી હનુમાનને આપી.

અનેક પરાક્રમે કરતા કરતા વાનરો રામેશ્વર આગળ આવી પહોંચ્યા. સમુદ્ર ઓળંગી સામે જવાનું હતું. આટલો વિશાળ પટ કેનાથી ઓળંગાશે, એ વિષે સર્વે વિચારમાં પડ્યા. છેવટે જમ્બુવાનની સલાહથી એ કામ હનુમાનના ઉપર આપ્યું.

સુન્દરકાણ્ડ

ભારે શ્રાહસ ખેડતો ખેડતો હનુમાન દરીયો
ઓળંગી લાંકામાં જઈ પહોંચ્યો.
સીતાની શોધ રાવણની રાજ્યધાનીમાં જઈ એણે
ઠેકાણે ઠેકાણે સીતાની શોધ કરી. એ રાવણનું
અન્તઃપુર પણ શોધી વળ્યો, પરંતુ કોઈ પણ ઠેકાણે
સીતાનો પત્તો લાગ્યો નહિ. છેવટે તે અશોક
વનમાં આવી ચઢ્યો. ત્યાં ભયંકર રાક્ષસીઓથી
રક્ષિત એક મકાનમાં એણે સીતાને જોઈ. એની
સ્થિતિ દયામણી હતી. એણે એક પીળું મલિન
વસ્ત્ર પહેર્યું હતું; અપવાસથી એનાં ગાત્રો કૃષ થઈ
ગયાં હતાં; એના હૃદયમાંથી વારંવાર નિસાસા
નીકળતા હતા; એના શરીર ઉપર સૌભાગ્યનો એક

પણ અલંકાર રહ્યા ન હતો; એના કેશ છુટા અને અવ્યવસ્થિતપણે લટકતા હતા. વાઘણોના ટોળામાં બેઠેલી હરિણીના જેવી તે ત્રાસ પામેલી જણાતી હતી; ખુલ્લી જમીન ઉપર ઉદાસ ચહેરે તે બેઠેલી હતી. સાધ્વીની આવી દશા જોઈ વીર પણ દયાળુ હનુમાનની આંખોમાંથી આંસુ પડવા લાગ્યાં.

પણ તરત ઉઘાડા થવાનો અવસર નથી એમ વિચારી તે એક વૃક્ષ પર સંતાઈ શું થાય છે તે જોતા બેઠા. એટલામાં રાવણ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તે વળી સીતાને લલચાવવા અને ધમકાવવા લાગ્યો. સીતાએ એને ધર્મમાર્ગે ચાલવા ઘણી રીતે બોધ આપ્યો, પણ એ તો ઉલટો કાઢ કરી રાક્ષસીઓને સીતા ઉપર ખૂબ સખ્તાઈ ગુજારવા હુકમ આપી ચાલ્યો ગયો. રાક્ષસીઓ પણ સીતાને ત્રાસ આપવામાં બાકી રાખે એવી ન હતી; પણ એક ત્રિજટા નામે રાક્ષસીમાં કાંઈક માણસાઈ હતી. એ સીતાના દુઃખમાં સમભાવ ધરાવતી, એટલું જ નહિ પણ બીજી રાક્ષસીઓને પણ જીલમ કરતાં વારતી. કેટલાયે મહિના થયા છતાં રામ તરફના કશા સમાચાર ન આવવાથી સીતા હવે નિરાશ થઈ ગઈ અને રાવણ જોડેના આજના

રામ

ખનાવ પછી એ આત્મહત્યા કરવાનો વિચાર કરવા લાગી. આથી મારુતિને લાગ્યું કે સીતાના ચરણમાં પડવાનો આથી વધારે અનુકૂળ પ્રસંગ ન હોઈ શકે. પણ ઓચિંતા સામા જવાથી સીતા ગભરાઈ જશે એમ ધારી એણે પહેલાં ઝાડ ઉપરથી જ રામનું સંક્ષિપ્ત ચરિત્ર ગાવા માંડ્યું. અવાજ સાંભળી સીતા ચક્રિત થઈ આમતેમ જોવા લાગી, પણ કોઈ ન દેખાયાથી, બીકની મારી ‘હે રામ’ કરતી જમીન પર પડી ગઈ. એટલામાં હનુમાન ઝાડ પરથી ઉતરી કરુણામય મુદ્રાથી વિનયપૂર્વક નમસ્કાર કરી સીતા આગળ ઉભા રહ્યા, અને રામ તથા લક્ષ્મણના અનુચર તરીકે ઓળખાણ આપી સમાચાર કહ્યા. અનેક નિશાનીઓ મળતી આવવાથી તથા રામની મુદ્રા જોવાથી જ્યારે સીતાની ખાત્રી થઈ કે હનુમાન કોઈ માયાવી રાક્ષસ નહિ પણ રામના દૂત જ છે, ત્યારે એના આનંદનો પાર ન રહ્યો. સીતા અને હનુમાન વચ્ચે પેટ ભરીને વાતો થઈ. સીતાને છોડાવવા રામ કેવા પ્રકારનો પ્રયત્ન કરશે તે હનુમાને કહ્યું, અને જેમ અને તેમ ઓછો વિલંબ કરવા સીતાએ આજીજી કરી રામને સન્દેશો મોકલ્યો.

સીતાની ભાળ તો લાગી, પણ પાછા ક્યાં પહેલાં રાવણને પણ કાંઈક પોતાના પરાક્રમને સ્વાદ ચખાડવો એવો હનુમાનને વિચાર થયો. સીતાની રજ લઈ એણે અશોકવાટિકાનાં ઝાડો ઉમેડી એને ઉજ્જડ કરવા માંડી. આ જોઈ રાક્ષસીઓ ગભરાતી ગભરાતી રાવણ પાસે દોડી. પોતાની આજ્ઞા સિવાય સીતા સાથે લાપણ કરવાની અને પોતાનું ઉપવન નાશ કરવાની હિમ્મત ધરાવે એવો કોઈ ધૃષ્ટ વાનર આવ્યો છે એમ જાણી રાવણને ખૂબ ક્રોધ ચઢ્યો. હનુમાનને પકડી લાવવા એણે રાક્ષસોને હુકમ કર્યો. રાક્ષસો વાનર પર ધસ્યા, પણ હનુમાને પોતાની પુંછડીના મારથી જ કેટલાક રાક્ષસોને માર્યા, અને પછી એક રાક્ષસનું આયુધ લઈને એ વડે જ રાક્ષસોનો સંહાર કરવા માંડ્યો. જોતજોતામાં ભયંકર રમખાણ મચી ગયું. રાવણના અક્ષય વગેરે કુંવરો તથા એના સેનાપતિનો પુત્ર વગેરે કેટલાયે રાક્ષસ યોદ્ધાઓ ચમપુરીએ સીધાવ્યા. છેવટે સુવરાજ ઈન્દ્રજિત પણ હનુમાન સામે લડવા આવ્યો. બેનું યુદ્ધ જામ્યું. તેમાં આખરે ઈન્દ્રજિતે હનુમાનને ખાંધ્યો. એને પકડીને રાવણ પાસે લઈ ગયા. સીતાને છોડવા અને પોતે કરેલા અધર્મ તથા

રામ

અન્યાય માટે પશ્ચાત્તાપ કરવા હનુમાને રાવણને સમજાવ્યો. પણ એથી તો રાવણ વધારે ને વધારે છંછેડાયો, અને હનુમાનનો વધ કરવા આજ્ઞા કરી. પણ હૃતનો વધ નિષિદ્ધ છે એમ વિલીખણે વાંધો કાઢ્યાથી રાવણે એનું પુંછડું બાળી નાંખવાની આજ્ઞા કરી. એને પુંછડે ચીંથરાં વીંટાળી તે ઉપર તેલ નાંખવામાં આવ્યું. પછી એને સળગાવ્યું. પુંછડું બળવા માંડતાં જ હનુમાને એક કુદકો લંકાદહન

માર્યો, અને આગુબાગુ ઉભેલા રાક્ષસોનાં કપડાં સળગાવી સુક્યાં. પછી તેણે ઘરનાં છાપરાં ઉપર છલંગ મારી ઘરોને સળગાવ્યાં. થોડા વખતમાં તો ચીચીયારીઓ પાડતો તે હજારો ઘરો ઉપર ફરી વળ્યો. અને આખી રાજધાનીમાં આગ લગાડી દીધી. પછી અપાટણધ સમુદ્રકિનારે આવી પોતાનું પુચ્છ સમુદ્રમાં હોદવી નાંખ્યું, અને પાછો સમુદ્ર જોળંગી જઈ સામે કિનારે અંગદ, જમ્બુવાન વગેરેને જઈ મળ્યો.

થોડી વારમાં સર્વે સાથીઓને હનુમાને મેળવેલા યશની ખબર પડી ગઈ. વાનરોનો હર્ષ તો માથ નહિ. રામ અને સુગ્રીવને આ ખુશખબર કહેવા સર્વે ટોળું ઉપડ્યું. આનંદમાં ને આનંદમાં એમણે રરતામાં

સુગ્રીવનાં અનેક રૂપઝાડોનો નાશ કર્યો; પણ જે
 ભારે કામગિરી હનુમાને બજાવી હતી તેના
 પ્રમાણમાં આ તુકસાન કશું જ નથી, એમ કહી
 સુગ્રીવે ઉલટું એમને ઉત્તેજન આપ્યું. રામ પણ
 હનુમાનને ભેટી પડ્યા. એમણે કહ્યું: “ તારા
 કામનો હું કેવી રીતે બદલો વાળું ? મારા હૃદય-
 પ્રદેશ સિવાય બીજી કોઈ પણ વસ્તુ તારા કામ
 માટે પૂર્ણ બક્ષિસ નથી; તેથી આ માફ હૃદય તને
 આજથી અર્પણ કરું છું.”

— — —

યુદ્ધકાણ્ડ

હવે રામે યુદ્ધને માટે કપિસૈન્યને તૈયાર કરવા માંડ્યું. રામેશ્વર આગળ વાનરોની છાવણીઓ પડી.

આ બાબુ રાવણ પણ રામ ચઢાઈ લાવે તો શું કરવું તે વિષે વિચારમાં પડ્યો. એણે પોતાના ભાઈઓ અને મંત્રીઓની સલાહ લીધી. મંત્રીઓ રાવણનો સ્વભાવ જાણતા હતા. અભિમાની અને સમૃદ્ધિ ભોગવનારા માણસો સલાહ માગે છે, પણ ખરી સલાહ સહન કરી શકતા નથી. પોતાની ભૂલ બતાવે એવી શિખામણ એમને રુચતી નથી. જે એમની હામાં હા ભેળવે, એમની ભૂલોને મુત્સદી-

ગિરી અને બળની નિશાની ઠરાવે, તે એમને સાચા સલાહકાર લાગે છે. અનુભવી મંત્રીઓએ રાવણને રુચે એવી જ સલાહ આપી. માણસ અને વાનરોથી રાક્ષસોને હરવાની જરૂર નથી માટે નિશ્ચિન્ત રહેવું, એમ રાવણનાં બળ અને પરાક્રમની ભાટાઈ કરી સમજાવ્યું. પણ રાવણના ભાઈ કુમ્ભકર્ણ અને વિભીષણને આ સલાહ રુચી નહિ. એમણે સીતાના હરણને વખોડી કાઢ્યું, અને સીતાને પાછી સોંપી આખા દેશ પર આવનારી આક્રમક ટાળવા તથા ન્યાય વર્તનનો રસ્તો લેવા સમજાવ્યો. કુમ્ભકર્ણ તો સલાહ આપી મૂંગો રહ્યો. ન માને તોયે ભાઈનો જ પક્ષ રાખવો એ એનો મત હતો. વિભીષણે વિશેષ આગ્રહ ધર્યો. એણે એટલા આગ્રહપૂર્વક રાવણને ઠપકો આપ્યો, કે રાવણ એના ઉપર છંછેડાઈ ગયો અને કુળકલંક કહી એનો તિરસ્કાર કર્યો.

રાવણને સમજાવવો શક્ય નથી એમ જોઈ વિભીષણ એના ચાર મિત્રો સહિત લંકા છોડી ગયો, અને રામને જઈ મળ્યો. વિભીષણના પ્રામાણિક-પણાની ખાત્રી કરી લઈ રામે એની લંકાના રાજ તરીકે જયઘોષણ કરી.

વિલીધણું આ પ્રમાણે આવી મળવું રામને. અતિશય ઉપકારક થઈ પડ્યું. એની તરફથી એને રાવણના બળની પૂરેપૂરી માહિતી મળી શકી. એની જ સલાહથી અને નળ નામના એક ઉત્તમ વાનર શિલ્પીની મદદથી રામે સમુદ્ર ઉપર સેતુ બાંધ્યો, અને તે ઉપર થઈ લાંકામાં સૈન્યને ઉતાર્યું. સુવેલુ નામના પર્વત ઉપરથી રામ, લક્ષ્મણ, સુગ્રીવ, વિલીધણુ વગેરે લાંકાનું સારી રીતે નિરીક્ષણ કરી શકતા હતા.

રામે તરત જ લાંકાની ચારે પાસ સખત ઘેરો ઘાલ્યો. એક ચલીયું પણ અંદર પેસવા ન પામે એવો એણે બંદોબસ્ત રાખ્યો હતો. પણ કિલ્લા પર હલ્લો કર્યા પહેલાં છેવટનો સામ-ઉપાય લેવાના ઇરાદાથી એણે અંગદને વિધિ કરવા રવાના કર્યો. અંગદ રાવણ પાસે ગયો, તેને સમજાવ્યો, પણ એ અભિમાની અસુરે કશુંયે માન્યું નહિ.

રામે લાંકા પર તૃટી પડવાની સૈન્યને આજ્ઞા આપી. બન્ને બાબુએ ભયંકર યુદ્ધ
 ૨૬ આલ્યું. એક પછી એક રાવણના વીરો પડવા લાગ્યા. છેવટે કુમ્ભકર્ણ પણ રામને હાથે પડ્યો. રાવણનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર ઈન્દ્રજિત, જે

અનિત ગણાતો હતો, અને બાર વર્ષ જંગરણ કરી બ્રહ્મચર્ય પાળનાર પુરુષ જ એને મારી શકે એવું જેણે વરદાન મેળવ્યું હતું, તે પણ લક્ષ્મણને હાથે માર્યો ગયો. રાવણને પોતાને હવે લડાઈમાં ઉતરવું પડ્યું. એણે એક તીક્ષ્ણ શક્તિ લક્ષ્મણના ઉપર ફેંકી. તે એની છાતીમાં પેસી ગઈ અને એ મૂર્છા ખાઈ પડ્યો. આથી રામ બહુ હતાશ થયા. પણ હનુમાનના પરાક્રમથી સંજીવની નામે ઔષધિથી તેનું શલ્ય નીકળી ગયું, અને એ પાછો સચેત થયો. લક્ષ્મણ સંજીવન થયા જાણી રાવણનો ક્રોધ વધ્યો. “હું મરું પણ સીતાને તો રામના હાથમાં ન જ જવા દઉં” એમ કહી એ સીતાને મારવા દોડ્યો. પણ આટલા પાપમાં સ્ત્રીહત્યાનું પાપ ન વધારવા એના સચિવે રાવણને સમજાવ્યો, અને તેથી એ વળી પાછો રામની સામે લડવા આવી ઉભો. રામ અને રાવણ વચ્ચે ભયંકર યુદ્ધ જામ્યું. છેવટે રાવણની નાભિમાં રામે એક અચુક બાણ માર્યું, અને તેની સાથે જ રાવણનું શરીર પણ ઉપર મડદું થઈ પડ્યું. આ રીતે એ રાજ્યલોભી, ગર્વિષ્ઠ અને કામાન્ધ રાજાએ પોતાના અન્યાય અને અધર્મની શિક્ષા સહન કરી.

રામ અને વિલીખણનો જ્યજ્યકાર થયો. સીતાની વિનય રામે લક્ષ્મણ પાસે વિલીખણનો કસોટી અભિષેક કરાવ્યો. સીતાને રનાન કરાવી, ઉત્તમ વસ્ત્રાલંકાર પહેરાવી પોતા પાસે મોકલવા એણે આજ્ઞા કરી. સીતાની ઈચ્છા શરીર શણગાર્યા વિના રામ પાસે જવાની હતી, પણ આજ્ઞા માથે ચડાવી એણે વસ્ત્રાલંકાર ધારણ કર્યા. વિલીખણે એમને એક પાલખીમાં બેસાડી રામ પાસે મોકલ્યાં. સૈન્યની વચ્ચેથી આવતાં પાલખીને લીધે વાનરોને બહુ ત્રાસ થવા લાગ્યો. રામ એ સહન કરી શક્યા નહિ અને પગે ચાલીને આવવા ફરમાવ્યું. સદૈવ પતિઆજ્ઞાપરાયણ દેવી સીતા રામ આગળ પગે ચાલીને આવ્યાં અને હાથ જોડીને ઉભાં રહ્યાં; પણ આ વખતે રામ કાંઈ બદલાઈ જ ગયા હતા. ‘ સીતા, સીતા ’ કહી શોકથી જે ઝૂરી મરતા હતા, તેને પાછી મેળવવા જેણે આટલાં પરાક્રમ કર્યા હતાં, તે રામે સીતા જ્યારે પ્રત્યક્ષ આવીને ઉભાં ત્યારે તેની સામે દષ્ટિ પણ માંડી નહિ. ઉલટું પોતાના સાદમાં ગંભીર કઠોરતા આણી એમણે કહ્યું: “ સીતા, આ બધી બટપટ મેં કરી તે તારે માટે નહિ. મારા પુરુષાતન

પર અને મારા કુળના નામ પર તારા હરણથી જે કલંક ચઢ્યું હતું, તેને ઘોઈ નાંખવા જ મેં આ મહાપરિશ્રમ વેઠ્યો છે. પણ તું શુદ્ધ છે કે નહિ તે વિષે મને સંશય છે, માટે હું તારો સ્વીકાર કરીશ નહિ. તને જ્યાં જવું હોય ત્યાં જવાની પરવાનગી આપું છું.” નિરંતર પ્રેમાળ અને મધુરભાષી રામના મુખમાંથી આવાં કઠોર વચ્ચેના સાંભળવાની સીતાએ મુદ્દલે આશા રાખી ન હતી. એનું શરીર રોષ અને દુઃખથી કંપવા લાગ્યું. છેવટે એણે અગ્નિપ્રવેશથી પોતાની શુદ્ધિનો પુરાવો આપવાનો નિશ્ચય કર્યો. એક ચંદનના કાષ્ઠની ચિતા રચવામાં આવી. સીતાએ બે હાથ બેઠી અગ્નિની અને રામની પ્રદક્ષિણા કરી, દેવ અને બ્રાહ્મણને નમસ્કાર કરીને કહ્યું: “ હે અગ્નિદેવ, જો મારે ચિત્ત શ્રી રામચંદ્રના ચરણ વિના બીજા કોઈ પણ વિષે કદી ન ગયું હોય તો જ મારે રક્ષણ કરજો. જો હું અશુદ્ધ ન હોઉં તો જ મારે રક્ષણ કરજો. ” આટલું બોલી એણે અગ્નિમાં ઝંપલાવી દીધું. એની પરીક્ષા પૂરી થઈ. અગ્નિએ એને નિર્બાધિત રાખી એની નિષ્પાપતાની સર્વેને ખાતરી કરાવી આપી. રામ, લક્ષ્મણ અને

રામ

સવ વાનર સૈન્યના હથેનો પાર રહ્યો નહિ. રામે અતિ આનંદથી સીતાનો સ્વીકાર કર્યો.

હવે ચૌદ વષ પૂરાં થવાને પણ વાર ન હતી.

વિભીષણે પોતાનું પુષ્પક વિમાન અયોધ્યાગમન સજ્જી સવેને અયોધ્યા પહોંચાડવા તૈયારી કરી. પોતે અને વાનેરો પણ રામની સાથે અયોધ્યા જવા તૈયાર થયા. વિમાન આકાશમાર્ગે ઊડ્યું, અને થોડા વળતમાં કૈાસલ દેશ નજીક આવી પહોંચ્યું. અયોધ્યા દૃષ્ટિએ પડતાં જ સર્વેએ પોતાની પુણ્ય માતૃભૂમિને નમસ્કાર કર્યા. ભરદ્વાજ આશ્રમનાં દર્શન કરવા સર્વે વિમાનમાંથી પૃથ્વી ઉપર ઉતર્યાં. એક દિવસ ત્યાં રહી બીજે દિવસે સર્વેએ અયોધ્યા જવાનું ઠરાવ્યું. આગળથી ભરતને સૂચના આપવા અને તેના મનોભાવની પરીક્ષા કરવા રામે મારુતિને આગળ મોકલ્યા. હનુમાને ભરતને એક અરણ્યમાં, વ્રતથી સુકાઈ ગયેલા, શિર પર જટાના ભારવાળા, પ્રત્યક્ષ ધર્મની મૂર્તિ હોય એવા નિહાળ્યા. રામના આગમનના શુભ સમાચાર સાંભળતાં જ ભરતને આનંદના આવેશથી મૂર્છા આવી ગઈ. થોડી વાર પછી સાવધ થઈ એ હનુમાનને જોરથી લેટી પડ્યા, અને એને હજાર

ગાયો અને સો ગામ ઇનામમાં આપ્યાં. શહેરમાં તુર્ત જ સન્દેશો મોકલી દીધો, અને રામને આવકાર આપવા ધામધુમ મચી. એ દિવસ અયોધ્યાના રાજ્યમાં દિવાળીનો થયો. રાજા-પ્રજા, માતા-પુત્ર, સાસુ-વહુ, ભાઈ-ભાઈ, ગુરુ-શિષ્ય, પતિ-પત્ની અને સ્નેહી-સ્નેહીઓનો આજે મેળાપ થવાનો હતો. ચૌદ વર્ષ અપાર દુઃખ વેઠ્યા પછી આનંદનો દિવસ આવ્યો તેનો મહોત્સવ અવર્ણનીય થયો. “રાજા રામચંદ્રની જય” એવી ગર્જના જે તે દિવસે ઊઠી તે હજી સુધી શમી નથી. તે જ દિવસે ગુરુ વસિષ્ઠે રામચંદ્રનો રાજ્યાભિષેક કર્યો. રામે સુગ્રીવ, વિભીષણ, જામ્બુવાન, હનુમાન વગેરે સર્વે પરાણાઓને પુષ્કળ રત્નાલંકાર આપ્યા. સીતાએ પોતાનો મોતીનો હાર મારુતિના ગળામાં પહેરાવ્યો અને એનો જયજયકાર કરાવ્યો. એનાં નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્યના ફળ રૂપ એનાં બળ, બુદ્ધિ, તેજ, ધૈર્ય, વિનય અને પરાક્રમથી જ સીતાને સ્વાતંત્ર્ય મળ્યું હતું. ત્યારથી રામ, લક્ષ્મણ અને સીતા સાથે હનુમાનનું નામ પણ અમર થયું.

પછી શ્રી રામચંદ્રે એવી ઉત્તમ રીતે રાજ્ય કર્યું કે સર્વે પ્રજા સુખ અને આનંદમાં રહેવા લાગી.

રામ

રામરાજ્યમાં એક પણ વિધવા સ્ત્રી નજરે પડતી ન હતી. સર્પ કે રોગનો ભય ન હતો. કોઈ માણસ બીજાનો માલ ચોરીથી કે અન્યાયથી લેતો નહિ. એના રાજ્યમાં સર્વ પ્રકારના અનર્થો દૂર થયા. વૃદ્ધની પહેલાં જુવાન મરવાના અનિષ્ટ પ્રસંગો ઘટી ગયા. ધન, ધાન્ય, ફળ, પુલ અને બાળ-બચ્ચાંઓની વૃદ્ધિ થવા લાગી. આ પ્રમાણે આખા રાજ્યમાં સુખ અને નીતિનો વધારો થઈ લોક આનંદ પામ્યા. શ્રી રામચંદ્રે દશ અશ્વમેધ કરી અક્ષય કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી અને હિર્વાયુષ લોગવી તેઓ વૈકુંઠમાં ગયા.

ઉત્તરકાણ્ડ

વાલ્મીકિનું મૂળ રામાયણ આટલેથી પુરૂં થાય છે. રાજા તરીકેની રામચંદ્રની હકીકત ઉત્તરકાણ્ડ નામે રામાયણના છેલ્લા પ્રકરણમાં આવે છે, પણ તે આખો કાણ્ડ પ્રક્ષિપ્ત છે એવો વિદ્વાનોનો મત છે. તોપણ એની પ્રસિદ્ધિને લીધે એ ભાગ પ્રમાણે રામના જીવનની હકીકત અમે આપીએ છીએ.

આગળ જતાં સીતાને ગર્ભ રહ્યો ત્યારે કુટુંબમાં ઘણો આનંદ થયો. એક સીતા-વનવાસ દિવસ સીતાએ રામને આ પ્રસંગ નિમિત્તે ગંગાતીર પર રહેનારા બ્રાહ્મણોને વસ્ત્રો ભેટ કરવાની ઇચ્છા દર્શાવી. રામ તરત જ એને મોકલવાની વ્યવસ્થા કરવાનું વચન આપી રાજ-

રામ

સલામાં ગયા. સલામાં એક હૂત નગરચર્યા કરી તરત જ આવ્યો હતો. લોકો પોતાને વિષે શું જાણે છે, એ વિષે રામે તેને સહજ પ્રશ્ન પૂછ્યો. તે હાથ જોડી બોલ્યો કે લોકો એમનાં પરાક્રમનાં ઘણાં વખાણ કરતા હતા. સમુદ્ર પર સેતુ બાંધવાનું એમનું કાર્ય, રાવણ અને કુમ્ભકર્ણ જેવા રાક્ષસોનો વધ, વાનરો અને રીંછો સાથે મૈત્રી કરવાની કુશળતા વગેરેથી લોકો આશ્ચર્યચકિત થતા હતા. પણ રાવણના ઘરમાં એક વર્ષ સુધી કેદ રહેલી સીતાને છોડાવી પાછી તેને રામે અંગીકાર કરી તેથી લોકો તેમને દોષ દેતા હતા, અને એમ પણ કહેતા હતા કે જ્યારે રામે પોતે આ પ્રમાણે કર્યું તો પ્રજાને તેમ કરવામાં શી હરકત છે ?

હૂતનાં આવાં વચનો સાંભળી રામચંદ્રને ઘણું દુઃખ થયું. સલા બરખાસ્ત કરી અને લાંબો વખત સુધી એકાન્તમાં બેઠી એમણે વિચાર કર્યો. પછી કાંઈક નિશ્ચય ઉપર આવી તેમણે પોતાના ભાઈઓને તેડાવી મંગાવ્યા. ભાઈઓને લોકાપવાદ સંભળાવી કહ્યું: “ સત્કીર્તિને માટે હું તમારો પણ ત્યાગ કરતાં અચકાઉં નહિ, તો સીતાની તો શી જ વાત ? માટે લક્ષ્મણ, કાલે સવારે સીતાને

રથમાં બેસાડી ગંગાપાર તમસા નદીને કિનારે વાલ્મીકિ ઋષિના આશ્રમ પાસે અરણ્યમાં મુકી આવ. સીતાએ ત્યાં જવા ઈચ્છા દર્શાવી છે, એટલે તે ખુશીથી આવશે.”

બીચારા લક્ષ્મણ શોકાતુર ચહેરે અને રહતી આંખે બીજે દિવસે સવારે શંકા વિનાની સીતાને રથમાં બેસાડી વાલ્મીકિના આશ્રમ તરફ ચાલ્યા. એ પ્રદેશમાં પહોંચતાં જ લક્ષ્મણે સીતાને સાદાંગ દંડવત્ કર્યા અને હાથ જોડ્યા. એ બોલવા ગયા, ‘પણ ‘હિ સીતા માતા’ એટલું જ બોલી શક્યા. એનો સાદ બેસી ગયો. સીતા એના શોકનું કારણ વારે વારે પૂછવા લાગ્યાં, ત્યારે ઘણા કષ્ટે તેણે રામની આજ્ઞા સીતાને જણાવી. બન્ને જણાએ અરણ્યમાં પુષ્કળ વખત સુધી શોક કર્યો. અન્તે સીતાએ દૈર્ય પકડી લક્ષ્મણને વિદાય કર્યા. તેણે કહાવ્યું: “ સર્વ સાસુને મારા પ્રણામ કહેજો, અને તે પરમ ધાર્મિક રાજાને મારી તરફથી સન્દેશો કહેજો કે ‘મહારાજ, સર્વ લોકો સમક્ષ મેં અગ્નિમાં પડી મારી શુદ્ધિ સાબીત કરી આપી, તે છતાં લોકાપવાદની ખીકથી તમે મારો ત્યાગ કર્યો તો તે મને સર્વથા કળુલ છે. લોકાપવાદથી સત્કીર્તિને કલંક લાગે નહિ, એ

રામ

તમારી ઇચ્છા શોભા આપનારી છે; અને રાજા તરીકે એ તમારો પરમ ધર્મ છે. તમારી કીર્તિને કલંક ન લાગે એવી મને પણ ઇચ્છા છે, તેથી તમે મારો ત્યાગ કર્યો તેનો જરા પણ દોષ દેતી નથી. આપ પત્ની તરીકે મારા પર હવે પછી પ્રેમ રાખો નહિ તો એ આપના રાજ્યની એક સાધારણ તપસ્વિની તરીકે પણ મારા ઉપર કૃપાદષ્ટિ રાખજો.”

પુષ્કળ અશ્રુપાત કરી લક્ષ્મણ છેવટે પાછા ફર્યા, અને સીતાએ પછી એક ઝાડ નીચે બેસી રુદન ચલાવ્યું. વાલ્મીકિના કેટલાક શિષ્યોએ તે રુદન સાંભળ્યું. તેમણે વાલ્મીકિને જાણ કરી. કરુણમૂર્તિ વાલ્મીકિ ત્યાં આગળ આવી પહોંચ્યા, અને સીતાને દિલાસો આપી પોતાના આશ્રમમાં લઈ આવ્યા. એમણે સીતાને માટે એક ઝુંપડી બાંધાવી રહેવાની વ્યવસ્થા કરી. ત્યાં સીતાને બે પુત્રો થયા. વાલ્મીકિએ એમનાં નામ લવ અને કુશ પાડ્યાં, અને તેમને ભણાવી ગણાવી હોશીયાર કર્યા. બન્ને ભાઈઓ ક્ષાત્રવિદ્યામાં તેમજ સંગીત-વિદ્યામાં નિપુણ થયા.

ચાર દહાડે લક્ષ્મણ અયોધ્યા પાછા ફર્યા અને રામને સીતાનો સન્દેશો કહ્યો. રામે આ ચારે

દિવસ અતિશય શોકમાં ગાળ્યા હતા, અને રાજકાજમાં કશું લક્ષ્ય આપ્યું ન હતું. પણ જે રાજા પ્રજાની ફરીયાદ સાંભળતો નથી તે નરકમાં પડે છે, એવું શાસ્ત્રવચન યાદ કરી એમણે ધૈર્ય ધારણ કર્યું અને પાછા રાજકાર્યમાં લાગ્યા. એમની કારકીર્દીમાં શત્રુદ્ધને મથુરા પાસેના પ્રદેશના લવણ રાજાને મારી એ દેશ પોતાને તાબે કર્યો. તેના પરાક્રમના બદલામાં રામે તેને એ પ્રાન્તનું રાજ્ય સોંપ્યું.

જે સમયે ઉત્તરકાણ્ડ લખાયો હશે તે સમયમાં ત્રિવણ્ણીની શૂદ્ર સામે કેવી તિરસ્કારવૃત્તિ હશે તે નીચેના પ્રસંગ પરથી જણાય છે.

એક દિવસ એક બ્રાહ્મણ બાર-તેર વર્ષના પોતાના બાળકનું પ્રેત લઈ રાજસભામાં શસ્ત્રકવચ આવ્યો, અને માળાપના જીવતાં અલ્પવયના બાળકનું મૃત્યુ થવાનો અઘટિત પ્રસંગ બનવાનું રામને કારણ પૂછવા લાગ્યો. એણે કહ્યું કે અમે—માળાપે—કદી પણ અસત્ય ભાષણ કિંવા બીજું કાંઈ પાપ કર્યું હોય એમ અમને યાદ નથી. માટે આ અનર્થ રાજાના દોષને લીધે આવ્યો હોવો જોઈએ. જે પાપ રાજા કરે છે અથવા તેના

અમલ નીચે કરવામાં આવે છે તેનું દુષ્ટ કૃષ્ણ
પ્રજાને વેઠવું પડે છે. ન્યાયપ્રેમી રાજા વિચાર
કરવા લાગ્યા કે એનું એવું કયું પાપ હશે,
કે જેને પરિણામે આ બ્રાહ્મણનો બાળક પુત્ર
અદ્વૈતાયુ બન્યો. કથા કહે છે કે એટલામાં નારદે
રામને કહ્યું કે તારા રાજ્યમાં કોઈ શૂદ્ર તપ
કરતો હોવો નોંધયે. પૂર્વે કૃતયુગમાં બ્રાહ્મણો જ
તપશ્ચર્યા કરતા. તે યુગમાં સર્વ લોક દીર્ઘદષ્ટિવાળા,
નીરોગી અને દીર્ઘાયુષી હતા. પછી ત્રેતાયુગમાં
ક્ષત્રિયો પણ તપ કરવા લાગ્યા. તેથી બ્રાહ્મણ
તેમજ ક્ષત્રિયો તપ અને વીર્યથી સંપન્ન થયા;
પણ તે સાથે જ અધર્મે પોતાનો એક પગ પૃથ્વી
ઉપર મુક્યો. અસત્ય ભાષણ, હિંસા, અસન્તોષ
અને કલેશ એ અધર્મના ચાર પગ છે. તેમાંનો
એક પગ પૃથ્વી પર પડતાં જ ત્રેતાયુગમાં માણસોના
આયુષ્યની મર્યાદા કમતી થઈ. આગળ જતાં
દ્વાપરયુગમાં વૈશ્ય લોક પણ તપ કરવા લાગ્યા.
તેથી અધર્મનો બીજો પગ-હિંસા જમીન પર પડ્યો,
અને મનુષ્યના આયુષ્યની મર્યાદા અધિક કમતી થઈ.
તથાપિ શૂદ્રને કદાપિ તપ કરવાનો અધિકાર ન હતો.
મારા મત પ્રમાણે હાલ કોઈ શૂદ્ર આ પૃથ્વી ઉપર

તપ કરતો હોવો જોઈએ. ” આ સાંભળી બાળકના શબને તેલમાં રખાવી, રામ શદ્ર તપસ્વીની શોધમાં નીકળ્યા. ફરતાં ફરતાં દક્ષિણ દેશમાં રામ્બુક નામના એક શદ્રને સ્વર્ગપ્રાપ્તિ માટે તપ કરતો જોઈ રામે એનું શિર ઉડાવી નાંખ્યું.

આ કાર્યના બચાવમાં ઉત્તરકાણ્ડમાં એવી દલીલ આપેલી છે કે તપ સિવાય સિદ્ધિ મળતી નથી એ સિદ્ધાન્ત જેટલો ખરો છે, તેટલો પાત્રતા વિના તપનો અધિકાર નથી એ સિદ્ધાન્ત પણ ખરો છે.

રામ્બુકના વધથી બ્રાહ્મણનો પુત્ર જીવતો થયો એ કહેવાની જરૂર નથી.

ત્યાર પછી રામે અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. સીતાને ઠેકાણે સુવર્ણની મૂર્તિ અશ્વમેધ કરી યજ્ઞ આરંભ્યો. એક વર્ષ સુધી એ યજ્ઞ ચાલ્યો. એ યજ્ઞ જોવા વાલ્મીકિ પણ પોતાના શિષ્યો સહિત આવ્યા. તેમની સાથે હવ અને કુશ પણ હતા. વાલ્મીકિએ પોતાનું રામાયણ એ કુમારોને ભણાવ્યું હતું, અને વાલ્મીકિએ ગાતા ગાતા તે શહેરમાં અનેક ઠેકાણે સંભળાવતા

હતા. એમના સુન્દર ગાનની તારીફ રામને કાને પહોંચી. રામે તે બાળકોને તેડાવ્યા, અને બધાના દેખતાં યજ્ઞમંડપમાં રામાયણ ગાવાની આજ્ઞા કરી.

એ બાળકો રામના કેવળ પ્રતિબિમ્બ
રામાયણું ગાન જ હતા. રામને એ પોતાના પુત્ર જ

હોવા જોઈએ એમ શંકા થઈ. તેથી

એમણે વાલ્મીકિને સંદેશો કહેવડાવ્યો કે આપની પરવાનગી હોય તો સ્ત્રીતાએ પોતાની શુદ્ધતા વિષે દિવ્ય કરવું. વાલ્મીકિએ માગણી કબુલ કરી. બીજે દિવસે યજ્ઞમંડપમાં સભા ભરાયાં પછી મહાકવિ વાલ્મીકિની પાછળ હાથ જોડી, આંખમાંથી આંસુ ઢાળતાં, નીચા વદને સ્ત્રીતા સભામાં આવ્યાં. સભા વચ્ચે વાલ્મીકિ બોલ્યા: “હે દાશરથિ રામ, આ તારી પતિવ્રતા, ધર્મશીલ પત્ની સ્ત્રીતાને તેં લોકા-પવાદની ખીકથી અરણ્યમાં મોકલી દીધી, ત્યારથી તે મારા આશ્રમમાં રહેલી છે. આ બે તારા જ પુત્રો છે. આજપર્યંત હું કદી ખોટું બોલ્યો નથી. હું કહું છું કે આ વૈદેહી સર્વ પ્રકારે નિષ્પાપ અને શુદ્ધ છે. એ જો અસત્ય હોય તો મારી હજારો વર્ષની તપશ્ચર્યા નિષ્ફળ જાઓ. એ સ્ત્રીતા પણ તને પોતાની પવિત્રતા વિષે ખાત્રી કરી આપશે.”

પછી ભગવાં ધારણ કરેલાં, શોક અને તપથી
 અત્યંત કૃશ થયેલાં, દષ્ટિને જમીન પર
 સીતાનું બીજું દિવ્ય ઠરાવીને ઉભેલાં સીતા આગળ આવ્યાં,
 અને બે હાથ જોડી મોટે સ્વરે બોલ્યાં:

“હે પૃથ્વીમાતા, જો રામચંદ્ર સિવાય બીજો
 કોઈ પણ પુરુષ આજ સુધી મેં મનમાં ચિંતવ્યો
 ન હોય, તો મને તારા ઉદરમાં આશ્રય આપ. જો
 મન, કર્મ અને શબ્દથી મેં આજપર્યંત રામચંદ્ર
 પર પ્રેમ રાખ્યો હોય, અને રામચંદ્ર સિવાય બીજો
 કોઈ પણ પુરુષને હું ઓળખતી સુદ્ધાં નથી એ
 અક્ષરશઃ ખરું હોય, તો મને તારા ઉદરમાં આશ્રય
 આપ.” આમ ત્રણ વાર સીતાએ કહ્યું, અને તેની
 સાથે જ પૃથ્વીના બે ભાગ થયા અને સીતા તેમાં સમાઈ
 ગયાં. આ રીતે સીતાનું બીજું કઠોર દિવ્ય રામ અને
 તેની પ્રજાને જન્મ પર્યંત અનુતાપ કરાવતું પૂર્ણ થયું.
 રાજા-પ્રજાએ પુષ્કળ શોક કર્યો, પણ સીતા તો ગયાં જ.

રામનો અન્તકાળ પણ દુઃખરૂપ જ હતો.
 એક દિવસ એક મુનિ રામની જોડે એકાન્તમાં

લક્ષ્મણનો સંભાષણ કરવા આવ્યા. એમની વાત-
 ત્યાગ ચીતમાં કોઈ ભંગાણુ પાડે તો તેને
 દેહાન્ત દંડની શિક્ષા થાય એવી તેણે પહેલેથી

રામ

માગણી કરી હતી, અને તે પ્રમાણે રામે લક્ષ્મણને દરવાજા પર ચોકી કરવા બેસાડ્યા હતા. બે જણા વાત કરતા હતા એટલામાં, ક્રોધીપણાનું કલંક જેને માથે ચઢેલું છે એવા દુર્વાસા મુનિ ત્યાં આવી લાગ્યા અને રામને મળવા ઉતાવળા થયા. લક્ષ્મણે આનાકાની કરી એટલે એણે આખા રાજ્યને શાપ આપવાની ધમકી આપી. બિચારા લક્ષ્મણને તો સુડી વચ્ચે સોપારી જેવું થયું. પછી, સઘળાં પર વિપત્તિ આવી પડે તેના કરતાં પોતાના એકલા પર જ આવી પડે તે વધારે સાફ એમ વિચારી એ રામ પાસે ગયા, અને દુર્વાસાના આગમનના સમાચાર આપ્યા. દુર્વાસા તો માત્ર તપ કરી ભૂખ્યા થવાથી લિક્ષા માગવા આવ્યા હતા, પણ એની લિક્ષામાં લક્ષ્મણના પ્રાણ વહેરાશે એવો એણે ખ્યાલ ન કર્યો. રામને માથે મોટું ધર્મસંકટ આવ્યું. પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે લક્ષ્મણને દેહાન્ત દંડની શિક્ષા કરવી બેઠયે. પણ લક્ષ્મણ જેવા ભાઈને એવી શિક્ષા ફરમાવતાં કેની હિમ્મત ચાલે ? શું કરવું તે સુઝે નહિ. છેવટે એમણે સલા ભરી સર્વ હકીકત વસિષ્ઠ અને પ્રજા-જનને કહી સંભળાવી. વસિષ્ઠે એવો તોડ કાઢ્યો કે સર્જનનો ત્યાગ એ વધ સમાન છે, માટે રામે

લક્ષ્મણને ત્યાગ કરવો. રામે એ પ્રમાણે લક્ષ્મણને પોતાથી દૂર થવાની સજ્ઞ કરાવી. આજ્ઞા સાંભળતાં જ લક્ષ્મણ રામચંદ્રને નમસ્કાર કરી, પરભાયાં સરયૂતટ પર ગયા; અને સ્નાન કરી, પવિત્ર થઈ, દર્ભાસન પર આસન માંડી, પોતાનો શ્વાસ ચડાવી દઈ દેહ છોડ્યો. આ રીતે બંધુલક્ષિતપરાયણ શૂર સુમિત્રાનંદનનો અન્ત આવ્યો. એણે પોતાના હૃદયમાં ઉભરાતી રામલક્ષ્મિથી પ્રેરાઈને વૈભવ, માતા અને પત્નીનો ત્યાગ કર્યો, બાર વર્ષ સુધી ઉભગરો કર્યો, ચૌદ વર્ષ સુધી વનવાસ ભોગવ્યો અને જીવનનો અંત થયો ત્યાં સુધી રામની સેવા કરી. બંધુલક્ષિતનો આદર્શ ખેસાડી લક્ષ્મણે લોકાહિત માટે મૃત્યુની લેટ લીધી.

રામે તે જ દિવસે પોતાના રાજ્યનો લવ, કુશ તથા ભરત, લક્ષ્મણ વગેરેના રામનો વૈકુંઠવાસ પુત્રોમાં યથાયોગ્ય વિભાગ કર્યો, અને દરેકનો અલિષેક કરી મહા-પ્રસ્થાન માટે ઘરમાંથી ચાલી નીકળ્યા. એની પાછળ અન્તઃપુરની સર્વ સ્ત્રીઓ, સંબંધીજનો અને પ્રજાજનો પણ ગયાં. રામે સરયૂમાં પોતાનો દેહ છોડી દીધો, અને એની પાછળ ભરત, શત્રુઘ્ન અને પ્રજાએ

પણ એ જ ગતિ લીધી. આ રીતે રામચરિતની પૂર્ણતા થઈ.

રામાયણમાં વાલ્મીકિએ આર્યોના આદર્શો ચિતરેલા છે. દશરથ એ આર્યોનો રામાયણનું આદર્શ પિતા છે, સુમિત્રા આદર્શ માતા, રામ આદર્શ પુત્ર અને રાજા, ભરત આદર્શ બંધુ-મિત્ર, અન્યાયોમાં અસહકારી લક્ષ્મણ આદર્શ સેવક-બંધુ, હનુમાન આદર્શ દાસ, સીતા આદર્શ પત્ની, વિલીષણ આદર્શ સલાહકારક અને અસહકારી. તે જ પ્રમાણે માનવજાતિમાં વસતા આસુરી લાવોનો પણ વાલ્મીકિએ મૂર્તિમંત ચિતાર આપ્યો છે. કૈકેયી ઇર્ષ્યાની મૂર્તિ, રાવણ સામ્રાજ્યમદની મૂર્તિ, વાલી શારીરિક બળના મદની મૂર્તિ અને સુગ્રીવ પરાવલંબી સ્વ-લાવથી ઉપજતી સર્વ પ્રકારની માનસિક નિર્બળતાની મૂર્તિ છે. અન્યાય જાણ્યા છતાં, એ માટે તિરસ્કાર છતાં એની સામે થવા માટે જોઈતી જરૂરી હિમ્મતનો અભાવ મારિચમાં પ્રત્યક્ષ થાય છે; ઉંઘ, આળસ, ખાઉધરાપણ અને મોહ કુમ્ભકર્ણમાં ગોચર થાય છે; હૃદયજિતમાં આસુરી સંપત્તિનો સાર અને આંખને આંજી નાંખનારો પ્રકાશ છે. આ સાથે જ

વાલ્મીકિએ રાજકીય અને કૌટુંબિક વ્યવસ્થાનો આદર્શ પણ અત્યંત મનોહરપણે ચિતર્યો છે. એ આદર્શ પ્રમાણે આર્ય રાજાનું જીવન સુખોપભોગ માટે નથી, પ્રજા એના સુખનું સાધન નથી; પણ પ્રજાના સુખાથે રાજાનો જન્મ છે. પોતાના શરીર, કુટુંબ, સુખ, સંપત્તિ અને સર્વસ્વનું અર્પણ કરીને એણે પ્રજાનું પાલન કરવાનું છે. ગુરુ અને પ્રજાની ધર્મયુક્ત સલાહ મુજબ એણે રાજકારભાર ચલાવવો જોઈએ. પ્રજાને પ્રિય હોય એવો જ પુરુષ રાજા થઈ શકે, એટલે રાજાની નીમાણુક પ્રજાની સંમતિથી થવી જોઈએ. અત્યંત પ્રામાણિકપણે અને શુદ્ધ ભાવે પોતાનું કર્તવ્ય બજાવ્યાથી પ્રજાનો સંતોષ અને વિશુદ્ધ પ્રેમ એ જ એની સેવાનું ઇનામ છે. એ પોતાના મુકુટથી કે સિંહાસન અથવા છત્ર-ચામરથી પ્રજાનો પૂજ્ય નથી, પણ એની ધાર્મિકતા, કર્તવ્યનિષ્ઠા, શૂરતા, પરદુઃખ-ભંજનતા, ન્યાય અને પરાક્રમથી પૂજ્ય ગણાય છે. એની પાળ એણે કાઢેલાં આજ્ઞાપત્રોની અમલબજાવણી કરાવી ન થઈ શકે, પણ સંતુષ્ટ પ્રજાના ચિત્તમાં ઉભરાતા નૈસર્ગિક પ્રેમથી જ થાય. અનેક સ્ત્રીઓ કરવાનું દુષ્ટ પરિણામ એણે દશરથના દુઃખકારક

રામ

અંતકાળથી દર્શાવ્યું છે, અને રામના ચરિત્રથી એકપત્નીવ્રતપણાનો આદર્શ બેસાડ્યો છે. જનક અને રામનો સસરા-જમાઈનો અને કૌશલ્યા તથા સીતાનો સાસુ-વહુનો સંબંધ પણ કલેશ વિનાનો પ્રેમયુક્ત છે. કુટુંબ અને રાજ્યનો કર્તા પુરુષ સત્યનિષ્ઠ, ધાર્મિક, નિઃસ્વાર્થી, શૂર અને પ્રેમળ હોય તો સર્વને કેવો આશીર્વાદ રૂપ થઈ પડે એ રામચરિતનો બોધ છે.

નોંધ

—

ખાસકાણડ

પૃ. ૭, લી. ૯ : રાક્ષસ—એટલે બહુ જંગલી માણસો. એમનામાં મનુષ્યમાં રહેલા શુભ ગુણોનો વિકાસ નહિ, નીતિજીવનનો ખ્યાલ નહિ. એ કૂર અને નરમાંસભક્ષક હતા. જેમ સર્પ અને સિંહ વગેરે પ્રાણીઓનો મનુષ્યને જૂના કાળમાં ઘણો ઉપદ્રવ વેડવે પડતો અને તેથી એનો શિકાર કરી નાશ કરી નાંખવામાં આવતો, તેમ વધારે પરાક્રમી અને નગરો તથા શહેરો વસાવવાની ઇચ્છાવાળા પ્રજાઓ આવી રાક્ષસપ્રજાઓનો શિકાર કરતી. એ રાક્ષસોનું શરીરખળ ભારે, કાયા ઉંચી, પલુ યુદ્ધિ મંદ અને શસ્ત્રખળ નામનું. વિશ્વામિત્રનો હેતુ કોઈ નવી વસાહત કરવાનો હોય, અને તેમાં દેવોની મદદ મળે એ કામનાથી યજ્ઞારંભ કર્યો હોય એમ સંભવે છે. એ રાક્ષસો ભારતવર્ષની જૂની પ્રજા.

રામ

આર્યોએ વસાહતો કરવી એટલે રાક્ષસોની જમીન લૂંટવી અને એમને મારી નાંખવા કે હાંકી કાઢવા. આથી એમને આર્યો સાથે વેર હોવું સ્વાભાવિક છે, અને તેથી તેઓ વિશ્વામિત્રના યજ્ઞમાં વિઘ્ન નાંખે જ. એક કલ્પના આ છે. બીજી કલ્પના એ છે કે ઉપર કહ્યા તેવા રાક્ષસોની મોટી વસ્તી લોકોમાં હતી. રાવણ એમનો રાજા હતો. એ હિન્દુસ્તાન ઉપર પણ પોતાનું રાજ્ય સ્થાપવા ઇચ્છતો હતો, અને દેશના ઘણા માણસોમાં એણે રાક્ષસોને વસાવ્યા હતા. એ આર્યો ઉપર જીવન ગુજારતા અને એમને કોઈ પણ ઠેકાણે સુખે રહેવા દેતા નહિ. પણ એમ હોય તો રાક્ષસો મંદ બુદ્ધિના કે શસ્ત્રાદિક સાધન વિનાના નહિ, પણ અત્યંત બુદ્ધિશાળી, અને યુદ્ધકળા તથા યુદ્ધની સામગ્રી બનાવવામાં અને માયાવી (નદુષ્ટ-યાંત્રિક) વિદ્યાઓમાં કુશળ હતા.

રાક્ષસ અને અસુરમાં ભેદ છે. અસુર એટલે સામાન્ય માણસ જેવો માણસ જ; પણ અતિશય ક્રામી, ક્રોધી, લોભી, અન્યાયી, નિર્દય, સ્વાર્થ માટે પારકાનું સર્વસ્વ નાશ કરતાં ન અચકનાર. રાક્ષસ એ સિંહ-વાઘ જેવો વનચર બળવાન મનુષ્ય; અસુર એટલે સહગુણ રહિત મનુષ્ય. અસુર તે મનુષ્યત્વનો શત્રુ, અને રાક્ષસ તે જંગલી માણસ. રાવણ પોતે અસુર હોઈ રાક્ષસોને પરાધીન કરી એમનો રાજા થયો હશે, એમ સંભવે છે.

પૃ. ૮, લી. ૧૯: જનક—એ ખડ્ડે જોતાં કોઈ એક રાજાનું નામ નથી, પણ મિથિલાના સર્વે રાજાઓની પદવી છે.

યોગ્ય લાગે તો શિક્ષકે જનક અને એના તત્ત્વજ્ઞાન વિષે વિશેષ વાતો કહેવી. કર્મ કરતાં કરતાં મોક્ષ દશાએ પામવાવાળામાં જનક પ્રથમ ગણાય છે. જુઓ ગીતા અ. ૩. શ્લો. કર્મણેવ હિ સંસિદ્ધિમાસ્થિતા જનકાદયઃ ।

પૃ. ૮, લી. ૧૯: સીતાની ઉત્પત્તિ વિષે યોગ્ય લાગે તો વિશેષ કહી શકાય. પણ આવી વાતોમાં વાલ્મીકિને અનુસરીને જ કહેવું ઠીક છે.

પૃ. ૮ લી. ૨૦: શૈવ ધનુષ્ય—એટલે શિવે આપેલું, કે ધનુષ્યના કોઈ પ્રકારનું નામ? જેમ જનાવનાર દુપરથી ખંદુકોનાં નામ પડે છે તેમ? શંકાનું કારણ એ કે રામાયણમાં એ વાર રામને વૈષ્ણવી ધનુષ્ય મળ્યાની વાત આવે છે. એ શૈવ કરતાં વધારે જબરૂં ગણાતું, અને લંકાના યુદ્ધમાં રામે એનો જ ઉપયોગ કર્યો હોય એમ લાગે છે. એ પણ કોઈક ખાસ પ્રકારનું ધનુષ્ય હોય એમ સંભવ છે.

પૃ. ૫, લી. ૮: દશરથ—એમની રાજ્યપદ્ધતિ, ન્યાયાન્યાય બુદ્ધિ તથા એમના મંત્રીઓ વગેરે વિષે શિક્ષકે વિદ્યાર્થીઓની ગ્રાહકશક્તિ તપાસી ઘટે તે કહેવું.

પૃ. ૧૦, લી. ૧૨: તપશ્ચર્યા—એટલે શરીર શોષવું, નિરાહાર રહેવું, વાયુ ભક્ષણ કરી રહેવું એમ નહિ, પણ પોતાનું ધ્યેય પાર પાડવા માટે બાજી સર્વ ક્રિયાઓ છોડી દેઈ, ધ્યેયનું અને એને પાર પાડવાના સાધનોનું જ અનન્યપણે ચિંતન કરવું તે. એ તપશ્ચર્યામાં યોગ્ય ગુરુનું

રામ

સેવન આવી જાય. આગળઉપર મંત્રસિદ્ધિમાં લોકોની શ્રદ્ધા વધતી ગઈ ત્યારે ગુરુના મંત્રનું અનુષ્ઠાન, અથવા દેવોની ઉપાસના પણ તપશ્ચર્યામાં સમાયાં. અનન્ય ઉપાસના અથવા ચિન્તનમાં ઇન્દ્રિયોનો સંયમ અને વિષયોનો ત્યાગ તો આવશ્યક હોય જ; પણ જેમ જેમ સાધક ઉપાસનામાં લીન થતો જાય, તેમ તેમ સ્વાભાવિકપણે ક્યારેક એવી સ્થિતિ આવે કે જે સમયે ખાવાપીવાનું ભાન ન રહે અને ટાઢતડકા તરફ દુલક્ષ્ય થાય. એવા એકાગ્ર ચિન્તનમાંથી સંકંપોની સિદ્ધિ સર્વત્ર થાય છે. એ ભૂલી ગયા ત્યારે જળ્પરહસ્તીથી છોડેલા આદાર અને સહન કરેલાં ટાઢતડકા તપશ્ચર્યા રૂપે મનાયાં. અતિશય વિચાર, વિવેક, ચિંતન એ જ શ્રેષ્ઠ તપ છે. એ ચિંતન દેહભાન ભુલાવે તે ઇષ્ટ જ છે. ગીતા અ. ૧૭, શ્લો. ૧૪ થી ૧૬ માં ત્રણ પ્રકારનું તપ કહ્યું છે તે વિચારવું.

યુદ્ધકાણ્ડ

પૃ. ૫૩, લી. ૧૮-૧૯: વિભીષણનું આવી મળવું—
‘ધર કુટે ધર જાય’ એ કહેવત ખરી, અને વિભીષણનું ઉપર બન્ધુદ્રોહનો આરોપ પણ મુકવામાં આવે છે. પણ જે એક માણસને પોતાના ભાઈનો પક્ષ અન્યાયયુક્ત લાગતો હોય, અને તેને વારવાનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ જાય તો એનું કર્તવ્ય શું? અન્યાયી પક્ષ સાથે કામ કરવું એ ચિત્તની ચોખ્ખી અપ્રામાણિકતા જ થાય. તટસ્થ રહેવું તેમાં પણ ચિત્તની

અપ્રાચ્છાલિકતા છે જ. સત્યનો—ન્યાયનો પક્ષ લેવો એ પુરુષાર્થી અને ધર્મનિષ્ઠ મનુષ્યનું લક્ષણ છે. અસત્ય અને અન્યાયનો કેવળ વિરોધ કરવાથી અથવા અસહકાર કરવાથી મનુષ્યનું પૂર્ણ કર્તવ્ય બળવાઇ જતું નથી. આ કાળમાં યુદ્ધ એ જ ન્યાય પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ રહેલો હોઇ સમાજે એ માર્ગને ધર્મ ગણેલો હતો, અને એ સંજોગોમાં વિભીષણે ન્યાયના પક્ષને વધારેમાં વધારે મદદ કરવી એટલે રામને જ મદદ કરવાની હોય. એથી બન્ધુદ્રોહ થાય તો એને માટે લાચાર. વિભીષણ રાજ્યલોભથી રામને આવી મળ્યો એવું ગૃહીત કરી લેવામાં આવે છે ત્યારે વિભીષણને બન્ધુદ્રોહ અન્ય રૂપે ભાગે છે. પણ વાલ્મીકિએ વિભીષણમાં રાજ્યલોભનું આરોપણ નથી કર્યું એ યાદ રાખવું ઘટે છે. કેવળ શુદ્ધ ન્યાયપ્રિયતા મનુષ્યમાં હોઇ જ ન શકે એમ માનીને આપણે વિભીષણને દોષિત ઠરાવીએ છીએ.

ઉત્તરકાણ્ડ

પૃ. ૬૨, લી. ૧૯: સત્કીર્તિ—રામે બાઇએને જે શબ્દો કહ્યા, તેમ જ સીતાએ રામને જે સંદેશો મોકલ્યો (જુઓ પૃ. ૬૩, લી. ૧૭) તે બન્નેમાં સીતાના ત્યાગનું એક જ કારણ આવ્યું છે—રામની સત્કીર્તિનું રક્ષણ. સત્કીર્તિની આમલાણા ગમે તેટલી ઉચ્ચ હોય, છતાં જે કોઈ નિર્દોષ વ્યક્તને અન્યાય કરવાથી જ સત્કીર્તિનું રક્ષણ થતું હોય તો તે સત્કીર્તિની

રામ

રક્ષા થોડી ન ગણાય એમ હું માનું છું. રામે કહ્યું કે સત્કીર્તિ માટે એ ભાઈઓનો ત્યાગ કરે તો સ્ત્રીની તો શી જ વાત ! ઉત્તરકાણ્ડ લખાયો તે વખતે સમાજમાં સ્ત્રી જાતિ પ્રત્યેનો આદર ઘટી ગયો હશે, તેમજ લોકમાં સારા ગણાવા માટે ગમે તેવો અન્યાય કરી શકાય એવી ભાવના વધી હશે એમ જણાય છે. આ કાણ્ડ ભારતવર્ષની સંસ્કૃતિ ઝાંખી પડવા માંડી ત્યાર પછી લખાયો હોવો જોઈએ એમ આ ઉપરથી માલુમ પડે છે.

પૃ. ૬૬, લી. ૫: નારદ—પરમ ભાગવત નારદના નામની આજુબાજુ કેટલાયે પ્રકારની સારીનરસી કથાઓ જોડી દેવામાં આવી છે. શૂદ્રને તપનો અધિકાર નથી એવું પ્રતિપાદન કરતા જેને અહીં જણાવ્યા છે, અને ભાગવતમાં વસુદેવનાં બાળકોનો વધ કરવા કંસને પ્રેરનારા તરીકે જણાવ્યા છે, તે જ નારદ વાલ્મીકિ જેવા લૂંટારાના અને દૈત્યપુત્ર પ્રલ્હાદના તારક હતા.

નારદ વિષેની અનેક પૌરાણિક કથાઓ વિચારતા મને એમ લાગ્યું છે કે ઘણીખરી જગ્યાએ નારદ રૂપે મનુષ્યના મનનું જ વર્ણન કરેલું છે. માણસનું મન જ કલહ કરાવવાવાળું છે. એ સારા વિચારો પણ ઉત્પન્ન કરે છે અને દુષ્ટ વિચારો પણ ઉત્પન્નવે છે. એ જ શંકાઓ કાઢે છે, ખીલવડાવે છે અને હિમ્મત આપે છે.

*

*

*

તપથી અધર્મનો પગ પૃથ્વી ઉપર પડી જ કેમ શકે એવી શંકા ઉપજવાનો સંભવ છે. તપનો હેતુ તો સત્યની શોધ કરવાનો જ હોવો જોઈએ. તેને બદલે જ્યારે મલિન આશયો સિદ્ધ કરવા, બીજાને પીડવા કે સાંસારિક મુખ્ય, બળ ઇત્યાદિ માટે તપ કરવામાં આવે ત્યારે તપનો અર્થ પણ ફેરવાય, પ્રકાર પણ બદલાય અને એ અધર્મને પોષક પણ થાય. પોતાનો કોઈક સંકલ્પ સિદ્ધ કરવા માટે ઓછા યિતે જે જે ઉપાયો ચોજવામાં આવે એ સર્વેનું નામ તપ. ગીતાના અ. ૧૭ શ્લો. ૧૭ થી ૧૯માં સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ તપનું વિવેચન છે તે જોવું.

સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ એ ત્રણ ગુણોમાંથી એક કે બેની પ્રધાનતા પરથી મનુષ્યના ચાર વર્ણો સ્વાભાવિકપણે પડ્યા છે એવી આપણી માન્યતા છે. તે પ્રમાણે સત્ત્વ-પ્રધાન મનુષ્ય તે બ્રાહ્મણ, સત્ત્વ-રજસ્-પ્રધાન ક્ષત્રિય, રજસ્-તમસ્-પ્રધાન વૈશ્ય અને તમસ્-પ્રધાન તે શૂદ્ર. કોઈ તમસ્-પ્રધાન મનુષ્ય મલિન આશયથી તપ કરતો હોય તેને પ્રભુક્ષણાર્થે રાજાએ અટકાવવો જોઈએ, નહિ તો અધર્મ વધે એમ આ કથાનું તાત્પર્ય હોવાનો સંભવ છે.

પૃ. ૬૭, લી. ૨૯: તપના અધિકારનો સદ્ધાન્ત—
આ દલીલ વળુદ વિનાની છે એમ નહિ કહી શકાય. જેટલાં ગુરુગમ્ય જ્ઞાન છે તેમાં જિજ્ઞાસુનો અધિકાર તપાસવાની પ્રથા આપણા દેશમાં પ્રાચીન કાળથી ચાલી આવી છે. અધિકાર તપાસવામાં બે દષ્ટિઓ હતી. શિષ્યની ચિત્ત-

રામ

શુદ્ધિ અને બુદ્ધિ. પોતે સંપાદન કરેલી વિદ્યાનો દુરુપયોગ કરે એટલા શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો શિષ્ય છે કે નહિ. તપાસ કરવામાં ગુરુ અત્યંત કાળજી લેતા. એ દ અધિકારી શિષ્ય ન મળે તો પોતાની વિદ્યા પોતાની જ મરી જાય એ બહેતર, પણ અશુદ્ધ હૃદયના માણસાન ન જ આપવું એવો આગ્રહ મનાતો. વિદ્યા જગત્કથાણાર્થે છે, ઉચ્છેદાર્થે નહિ. ગુરુની ગદ્ગદતીને લીધે વિદ્યા કુશિષ્યને પ્રાપ્ત થવાથી જો લોકનું અહિત થાય તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત ગુરુને કરવું પડે. અધિકાર તપાસવામાં દષ્ટિ બુદ્ધિના વિકાસની છે. પણ એ માટે ગુરુને ઓછી રહેતી. બુદ્ધિની સ્થૂળતા વિશેષ મહેનતથી ટાળી શકાય અથવા બુદ્ધિ જેટલી પહોંચી શકે તેટલી જ વિદ્યા શકાય. શુદ્ધ ચિત્તની સાથે સૂક્ષ્મ બુદ્ધિનો સંયોગ એ સોનું ને સુગંધ મળ્યા જેવું ગુરુને લાગે.

તપનો વિધિ બતાવવામાં પણ એ રીતે ગુરુ અતિ તપાસે એ યોગ્ય છે. પણ કોઇ પોતે જ પોતાનો ગુ બની શકે એમ કંઈ નથી. અને એકાદ દુષ્ટ આશય કરવા પોતાની જ મેળે કોઇ સાધના કરતો હોય, તો એ સાધના રાજાએ ચાલવા દેવી કે કેમ એ પ્રશ્ન ઉભો થાય.

આ કથામાં શમ્બુકના તપનો આશય દુષ્ટ હતો જણાવ્યું નથી, અને એનો અનધિકાર કેવળ એની જાતિ પર જ ઠરાવ્યો છે, એટલે આધુનિક દષ્ટિએ કૃત્ય આપણને રચિકર લાગતું નથી.

વાંચવાલાયક

- ૧ મૂળ ગ્રંથ—વાલ્મીકિનું રામાયણ
- ૨ શ્રી રામચારત્ર—ચિંતામણ વિનાયક વૈદ્ય કૃત
મૂળ મરાઠી તથા તેનો ગુજરાતી અનુવાદ. (ચિત્ર-
શાળા પ્રેસ : પૂના.)
- ૩ રામાયણી કથા—દિનેશ સેન કૃત હિન્દી અનુવાદ.
- ૪ સીતાહરણ (નવજીવન પ્રકાશન મંદિર—અમદાવાદ)

150
50

ગોકુળપર્વ

આસરે ૫૧૦૦ વર્ષ પરના ભારતવાસીઓએ શ્રીકૃષ્ણનું અદ્ભુત જીવન પોતાની નજર સમક્ષ નિહાળ્યું હતું. જોકે અનેક પવિત્ર ગ્રંથોમાં એમની લીલાઓનું વર્ણન છે, અનેક ભક્તો એમને પોતાની પ્રેમવૃત્તિનું અલૌકિક પાત્ર બનાવી એમની કીર્તિને ચિરંજીવ રાખી રહ્યા છે; છતાં એ ગાનેા ઉપર ચમત્કારિક રૂપકોનાં એવાં જખરાં થર ચઢી ગયાં છે કે એ કાવ્યમય અને ગૂઢ ભાષામાંથી સાદો અર્થ અને અલંકારરહિત હકીકત નિશ્ચયપૂર્વક શોધી કાઢવાનું કામ અતિશય કઠણ થાય છે, અને જુદા જુદા લેખકોને એમ કરવા માટે પોતાની કલ્પનાશક્તિનો જ બહુધા ઉપયોગ કરવો પડ્યો છે.

કૃષ્ણના પિતા વસુદેવ યદુવંશી ક્ષત્રિય
માતાપિતા હતા; અને મથુરાની પાસેની કેટલીક
જમીનના માલીક હોય એમ લાગે છે.
ગાયો એ યાદવોનું મુખ્ય ધન હતું. વસુદેવ પાસે
પણ પુષ્કળ ગાયો હતી. ઠરાવેલું દાણ લઈ એ
ગાયો આહિરોને સોંપવામાં આવતી. આથી
આહિરોનાં ઘણાં કુટુંબો (મજ્જે) મથુરાની
આસપાસ રહેતાં. વસુદેવ એક શર યોદ્ધા અને
ન્યાયપ્રિય પુરુષ હતા. એમની ધર્મનિષ્ઠાને લીધે
સર્વે યાદવો એમને પૂજ્ય ગણતા. રૌહિણી અને
દેવકી નામે એમને બે પત્નીઓ હતી. દેવકી એ
મથુરાના રાજા ઉચ્ચસેનની ભત્રીજી થતી હતી.

ઉચ્ચસેનના મોટા પુત્રનું નામ કંસ હતું. એ
રાજ્યનો અતિ લોભી હતો. પિતાના
કંસ મરણ સુધી વાટ જોવાની એનામાં
ધીરજ ન હતી. એ મગધ (દક્ષિણ બિહાર)ના
રાજા જરાસંધની બે દીકરીઓ સાથે પરણ્યો હતો.
જરાસંધ તે વખતનો સૌથી બળવાન રાજા
હતો; તેથી કંસને એની મદદની હૂંફ હતી. વળી
જરાસંધને સાર્વભૌમ થવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા હતી;
એટલે કંસને રાજ્ય અપાવવામાં એનો દવાથ પણ

રહેલો હતો. જતે દહાડે કંસે પોતાના બાપને કેદ કરી એનું રાજ્ય પચાવી લીધું. યાદવોને આ વાત પસંદ પડે એમ ન હતું, તેથી એણે યાદવોને પણ પીડવા માંડ્યું. જે કોઈ એની સામે માથું ઉપાડે એવા એને લાગ્યા, તેના ઉપર તેણે જીલમ કરવા માંડ્યો. વસુદેવ-દેવકીને પણ એણે નજરકેદ કર્યા. વસુદેવને પોતાની સ્ત્રી રૌહિણીને પોતાના મિત્ર નંદ ગોપને ત્યાં સંતાડી રાખવી પડી.

જીલમીઓ બીજા બળવાન પુરુષોથી ખૂબીએ છે; પણ એથીયે વધારે ખૂબીક તો એમને સત્યનિષ્ઠ પુરુષોની લાગે છે. એનું કારણ એ છે કે બીજા બળવાનો સામે એ સામાજિક ઉપાયો વડે પહોંચી વળી શકે એવી એમને શ્રદ્ધા હોય છે, પણ સત્યનિષ્ઠ પુરુષને જીતવા તો એને પોતાને સત્યનિષ્ઠ થયે જ છુટકો; અને એમ થવાની એની તૈયારી ન હોવાથી તેની આગળ એનાં શસ્ત્રો હેઠાં પડે છે. સત્યનિષ્ઠ પુરુષને મારી નાંખવાની એની એકાએક હિમ્મત થતી નથી; કારણ કે જલિમને પણ ન્યાય અને ધર્મનો બાહ્ય વેષ બતાવવાની વારંવાર ફરજ પડે છે, અને નિઃસ્વાર્થી સત્યનિષ્ઠ પુરુષ ઉપર કંઈ પણ આળ ચઢાવવું એને કઠણ થઈ પડે છે. એ જ

ન્યાયથી વસુદેવ-દેવકીને નજરકેદ કરવા ઉપરાંત બીજું કશું કરવાની કંસની છાતી ચાલી નહિ. બીજા ચાદવો અનેક રીતે એના લોગ થઈ પડ્યા. કેટલાક નાસી છૂટ્યા, કેટલાકે અનુકૂળ સમય આવે ત્યાં સુધી પોતાનો અણુગમો છુપાવી રાખ્યો અને કેટલાકે નવીન પ્રદેશોમાં પરાક્રમ કરી સ્વતાંત્ર રાજ્યો સ્થાપ્યાં.

વસુદેવ-દેવકીને મારવાની કંસની હિમ્મત ન હતી, પણ એની ખૂની છરી એમનાં બાળકોને મારતાં અચકાતી ન હતી. જાલિમો અનેક રીતે દુષ્ટ હોય છે, ધર્માધર્મના વિચારથી શૂન્ય હોય છે, અકારણ વૈરી, દુષ્ટ કર્મો કરતાં ક્ષણભર પણ આંચકો ન ખાનારા હોય છે, પણ તેથી બંદમ વિનાના હોય છે એમ કંઈ નથી. જગતને અનીશ્વર અને કેવળ પોતાની પાપી વાસનાઓને તૃપ્ત કરવાના સાધનરૂપ માનતા છતાં એમનાં હૃદયમાં કોઈ એક એવી નિર્બળતા રહી હોય છે કે એ નિર્બળતા એમને કોઈ નજીવા શત્રુન ઉપર કે કોઈ શૂદ્ર

વદેવીના વર ઉપર અથવા કોઈ નજીવી વિધિના અરાબર પાલન ઉપર અપાર શ્રદ્ધા રખાવે છે. જે ઠાં મોટાં સૈન્યોથી ડરતા નથી, ગમે તેની સાથે

દંદ્ર યુદ્ધ કરવામાં પાછી પાની કરતા નથી, સિંહ અને સર્પ સામે થવાથી ખીંતા નથી, તે એક છીંકના અપશુકનથી, ભૂતના આભાસથી, ખીંદામણા સ્વપ્નથી, ભેશીના ભેશથી કે હૃદયમાં સંભળાયલી અણુધારી આકાશવાણીથી એવા નાહિમ્મત યદ્ બળ છે કે કોઈ પણ રીતે તે એ વિષયમાં શ્રદ્ધાવાન અને નિશ્ચિન્ત થઈ શકતા નથી.

કુંસે પણ એવી એક આકાશવાણી સાંભળી હતી. દેવકીનો આઠમો ગર્ભ પોતાનો નાશ કરશે, એવો તેને વેહેમ લગ્યો હતો; અને તેથી સર્વે દેવકી-પુત્રોનો નાશ કરપોક માણસો કરે છે તેમ એણે દેવકીનાં બાળકોને જન્મતાં જ મારી નાંખવાનો ક્રમ માંડ્યો. આઠમો ગર્ભ કયો એ ગણવામાં કદાચ ભૂલ થાય, આઠમું બાળક મરે પણ બીજાં જીવતાં રહે તો કદાચ એ પણ બાપને કનડવા અને ભાઈને મારી નાંખવા માટે એના ઉપર વેર વાળે, કદાચ એ યાદવોના નેતા થાય, એવી ધાસ્તીથી એણે વસુદેવના એક પણ બાળકને જીવતું ન રાખવાનો નિશ્ચય કર્યો. આ રીતે એણે દેવકીના છ પુત્રોનો અન્ત આણ્યો. રૌહિણીના ગર્ભના પણ એ જ હાલ થાય, એ ધાસ્તીથી એને

હહાડા રહેતાં જ વસુદેવે એને નંદને ત્યાં મોકલવાની
પેરવી કરી દીધી, ત્યાં એને એક ઉજળો

ખળરામ દૂધ જેવો પુત્ર થયો. એનું નામ રામ
પાડ્યું. પાછળથી એના અતિશય

ખળથી એ ખળરામ અથવા ખળદેવને નામે
ઓળખાયા. દેવકીનો સાતમો ગર્ભ ગળી પડ્યો. આગળ
જતાં દેવકીને આઠમી વાર ગર્ભ રહ્યો. આ બાળકને
ખસુસ કરીને મારવાને જેમ કુંસ તલપી રહ્યો
હતો, તેમ એને કોઈ પણ રીતે ખચાવી લેવાની
વસુદેવ-દેવકીને પણ તીવ્ર અભિલાષા હતી. યોગ
એવો બન્યો કે આઠમે મહિને જ દેવકીને પ્રસવવેદના
શરૂ થઈ. એ સમય શ્રાવણ વદી આઠમની મધ-
રાતનો હતો. વરસાદ જોરથી પડતો હતો. પ્રસૂતિ-
કાળને હજી ઘણા દિવસની વાર છે એવું લાગતું
હોવાથી ચોકીદારો ઘોર નિદ્રામાં પડ્યા હતા. આવે
સુયોગે દેવકીએ પુત્રને પ્રસવ્યો. ચતુર વસુદેવે તરત જ

પુત્રને ઉપાડી લીધો, અને ચોકીદારોની
કૃષ્ણજન્મ ઉઘનો તથા વરસાદના ઘોંઘાટનો લાલ

લઈ, નદી ઉતરી, સામે કાંઠે નંદના મજ
તરફ પ્રયાણ કર્યું. તે જ વખતે નંદની સ્ત્રી યશોદાએ
પણ એક પુત્રીને જન્મ આપ્યો હતો. યશોદા

મૂર્ચ્છિત અવસ્થામાં હતી. વસુદેવે છાનામાના યશોદાની શય્યા પાસે જઈ, છોકરાને મૂકી છોકરીને ઉપાડી લીધી અને પાછા દેવકી પાસે હાજર થયા. * બાળકોની અદલાબદલીની વાત વસુદેવ-દેવકી સિવાય બીજા કોઈએ જાણી નહિ. છોકરીએ રડવા માંડ્યું; એટલામાં કદાચ રાત્રી પણ લગભગ પૂરી થઈ હશે, એટલે ચોકીદારો જાગી ઉઠ્યા અને કંસને પ્રસૂતિના સમાચાર કહ્યા. આટલી છોકરીને તો જીવતી રાખ, એમ દેવકીએ ભાઈને આજીજી કરી; પણ કઠોર હૃદય ઉપર એની કશી અસર થઈ નહિ અને એક શિલા ઉપર પછાડી એણે બાળકીનો પ્રાણ લીધો. અત્યાર સુધી એણે છ બાળહત્યા કરી હતી. જોકે હૃદયને અત્યંત નિષ્કુર

* શ્રી ભંકિમચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય છોકરાંઓની આ પ્રમાણેની અદલાબદલીની વાત માનતા નથી. વસુદેવે કૃષ્ણને અત્યંત બાળપણમાં નંદને ત્યાં સંતાડી રાખ્યા એટલું જ આ કથા ઉપરથી ખાત્રીપૂર્વક કહી શકાય એમ એ માને છે. વસુદેવ પુત્રીને ચોરી શકે એ વાત અસંભવિત લાગે છે જ. પુત્રાના જેવી સ્વામીભક્તિ નંદ-યશોદાએ ખતાવી હોય એ અસંભવિત નથી, પણ એમ કલ્પના કરવાને આજે આધાર નથી.

અનાવી એણે એ બાળાને પણ મારી ખરી, પરંતુ આ તો ફૂરતાની હદ થઈ એમ એનું પાપી હૃદય પણ એને કહેવા લાગ્યું. એ વિષેના કાંઈક પશ્ચાત્તાપથી એણે પાછળથી વસુદેવ-દેવકીને કેદબાનામાંથી છોડ્યાં અને એમનું કાંઈક માન પણ રાખવા લાગ્યો.

યશોદાને પુત્ર પ્રસવ્યો એવી વાત સવાર પડતાં જ આખા વ્રજમાં ફેલાઈ ગઈ. શિશુ અવસ્થા ઘરડી ઉમરે ગોપોના મુખી નંદને ત્યાં પુત્ર અવતર્યો બાળી વ્રજમાં ઘેરઘેર આનંદ ફેલાઈ ગયો. ગોવાળણીઓ હર્ષભેર વધામણાં લાવી ગીતો ગાવા લાગી. આ પુત્ર રામના જેવો ઉજળો ન હતો, પણ સ્થામ હતો. એના રંગ ઉપરથી એનું નામ કૃષ્ણ પાડ્યું. એ પણ રામના જેવો જ મનોહર ગાત્રોવાળો હતો. ગોવાળીયાના છોકરામાં આવું સૌન્દર્ય ક્યાંથી આવ્યું એનું સર્વેને આશ્ચર્ય લાગ્યું. પરમેશ્વર જ પ્રસન્ન થઈને નંદને ત્યાં ઉતર્યા છે એમ લોળા ગોપોને લાગે એમાં શી નવાઈ ? દુનીયામાં કેઈ બાળક એવું અવતર્યું નથી કે જે એનાં માબાપ અને આડોશીપાડોશીને કાંઈ વિશેષ લક્ષણોવાળું લાગ્યું ન હોય. પોતાનું છોકરું કાંઈ ખીબ જ પ્રકારનું છે, એનું તોફાન, ખુદ્દિ, હડાપણ,

સફળે! છોકરાંમાત્રથી જુદાં પડે છે, એવું ન લાગ્યું હોય એવી માતા પૃથ્વીતળ ઉપર લાગ્યે જ થઈ હશે. તેમાં વળી એ બાળક મોટપણે નામ કાઢે, એટલે તો એના બાલ્યજીવનના બારીક પ્રસંગો પણ અફસુત થઈ જાય છે અને એની સ્મૃતિઓ આનંદદાયી થાય છે. તેમાં આ બાળકો વિશેષ લાગે એમાં નવાઈ ન હતી. એ ગોપોમાં ઉછરતા હોવાથી સવે એમને ગોપકુમાર માનતા, અને એ પોતે પણ પોતાના ક્ષાત્રવંશને જાણતા ન હતા. છતાં અગ્નિને લાકડાની પેટીમાં કેવી રીતે સંતાડી શકાય? તેમ કાળી કામળીમાં આ ભાઈઓનું ક્ષાત્રતેજ પણ ઢાંક્યું રહ્યું નહિ. નાનપણથી જ એમની બુદ્ધિમત્તા અને સાહસિક વૃત્તિ એમની સમતોમાં જણાઈ આવતી. છાશની દોણી ફેડવામાં, સીકાં પરથી માખણ ચોરવામાં, વાછડાંને છોડી મુકવામાં, એમની પૂછડી પકડી એમને આમથી તેમ ફેરવવામાં એ કેવળ પોતાની રજસૂ ક્ષત્રિય વૃત્તિનું દર્શન કરાવતા હતા. પોતાના માનીતા મુખીના છોકરા, સૌન્દર્યના ભંડાર અને પોતાનાં તોફાનથી જબરીથી ધ્યાન ખેંચી રાખનાર, એના ઉપર પ્રભુપ્રેમી ગોપીઓ ઘેલી થવા લાગી. સરખી ઉમરના છોકરાઓ-

કૃષ્ણ

માં એ સહજ ' વડા ગોવાળીયા ' થયા. જંગલ
રહેનાર લોકો ઉપર અનેક જાતના નૈસર્ગિક ઉપદ્ર
આવી પડે છે. ગામ ઉપર મોટા વટોળીયા
વળવા, મહોન્મત્ત ગોધાનું વિક્કરવું, અજગર, શ્વાપ
વગેરેનો ઉપદ્રવ થવો ઇત્યાદિ અકસ્માતો કૃષ્ણ
પણ થયા, પણ તે સર્વેમાંથી એ બચ્યા. જે
જેમ એના ઉપર પ્રકૃતિકોપ થતો અને
તેમાંથી સહીસલામત પાર પડતા તેમ તે
મજવાસીઓને આશ્ચર્ય થતું. અકસ્માતો કોઈ અ
તરફથી થાય છે એવી એમની માન્યતા થાય
સ્વાભાવિક હતું. એમાંથી એ બચી જનાર કોઈ
અથવા પરમેશ્વર છે એમ એમને લાગવા માંડ
અને તેથી નાનાંમોટાં સર્વનો કૃષ્ણ ઉપરનો કે
એની મોહક મૂર્તિ તથા પરાક્રમી, તોફાની અ
વિનોદી સ્વભાવને લીધે જ કેવળ ન રહેતાં, ધ
ધીમે આદરનું અને ભક્તિનું સ્વરૂપ પકડવા લાગે
તેમાં કૃષ્ણની પરોપકારિતા પણ કારણભૂત હતી.
જેમ શિશુકાળમાં માબણ ચારવામાં, ગોરસ
માટલી ફેડવામાં, પાણીનું ઠે
કોમાર કાણું કરવામાં, કૃષ્ણની પહેલ તેમ
કોમારાવસ્થામાં છાશ વલોવવામાં, વાછરડાં ચારવામાં

ખોવાયલાં જનાવર ખોળી કાઢવામાં, ઝોપકુમારોની સંભાળ લેવામાં, એમના ઉપર કોઈ પણ ભયનો પ્રસંગ આવી પડતાં ભયમાં પોતે ઝંપલાવી એમને ખચાવી લેવામાં પણ એની જ પહેલ હતી.

જેમ જેમ ભાઈઓની ઉંમર વધતી ગઈ તેમ તેમ રામ-કૃષ્ણનાં બુદ્ધિ અને બળ પણ વધતાં ગયાં, અને એ બન્નેનો ઘરડા ઘરડા ગોપોને પણ સારો ઉપયોગ થતો ગયો. વાણીયાનો ખાર વર્ષનો છોકરો ઘરડા ધારાળા કે કણુખીને સલાહ આપી શકે છે, તો ક્ષાત્રકુળની સંસ્કૃતિનો વારસો લઈ ઉતરેલા રામ-કૃષ્ણ ગોપોના સલાહકાર થાય એમાં શું આશ્ચર્ય ?

જેમ જેમ એમનું બળ વધતું ગયું તેમ તેમ એમની અને વિશેષે કરીને કૃષ્ણની પૌગણ્ડાવસ્થા પરદુઃખભંજનતા પણ વધવા લાગી. એમણે પોતાની જ શક્તિથી બે વાર ગોપોને દાવાનળ-માંથી ખચાવ્યા, અતિવૃષ્ટિમાંથી રક્ષણ કર્યું, કાલિ નાગનું દમન કરી યમુનાને નિર્વિષ કરી, જંગલી ગધેડાઓનો નાશ કરી વનને ભયરહિત કર્યું. વળી એમનો પ્રેમળ સ્વભાવ પણ દિવસે દિવસે વિકાસ પામતો ગયો. એમની મધુર મોરલીમાંથી નીકળતો

સ્નેહરસ ગાયોને પણ સ્થિર કરી દેતો. એમના રાસોમાં અદ્ભુત આનંદરસ પ્રગટી નીકળતો. ગોપીઓની કૃષ્ણ વિષે પરમેશ્વરપણાની નિષ્ઠા દિવસે દિવસે દૃઢ થવા લાગી અને કૃષ્ણનું માહાત્મ્ય પીછાણી તેઓ એની ભક્તિમાં એવી કૃષ્ણ-ભક્તિ આકર્ષાવા લાગી કે સાંસારિક વાસનાઓ-માંથી એમની વૃત્તિ સહજપણે તૂટવા માંડી. કૃષ્ણની પવિત્ર પ્રેમળતાએ એમનાં ચિત્ત એવાં નિર્મળ કરી નાંખ્યાં કે એમને માટે સંસારરસ ખારો થઈ ગયો. પડતીના કાળમાં જ્યારે આપણા દેશમાં ભાવનાઓનો શુદ્ધ વિકાસ થતો અટકી પડ્યો, અને એનું પાવિત્ર્ય સમજવાની આપણી શક્તિ એટલી ક્ષીણ થઈ ગઈ કે કોઈ પણ ઠેકાણે પરસ્ત્રીપુરુષ વચ્ચે પરિચય દેખાતાં જ એમાં આપણને અપવિત્રતાની જ ગંધ આવવા લાગી, તે સમયમાં કૃષ્ણ પ્રતિની આ અત્યંત સ્વાભાવિક પ્રેમભક્તિની કથાએ આપણા દેશમાં વિકૃત સ્વરૂપ લીધું; અને વળી એ વિકૃત સ્વરૂપને આદર્શ મનાવવાનું સાહસ ભકતોએ ખેડ્યું. જ્યારે કૃષ્ણના નિર્દોષ ચરિત્રનો ભર રૂપે અનુવાદ થયો તે વખતે આપણા દેશની સામાજિક દશા કેવી હશે તેનો જ ખ્યાલ કરવો

ગોકુળપર્વ

ચોગ્ય છે. યશોદાનંદનના ચારિત્ર્ય વિષે એ ઉપરથી અનુમાન બાંધવું એ સાહસ ગણાય.

કૃષ્ણમાં કેવળ લાવનાનો ઉત્કર્ષ ન હતો,
કેવળ બુદ્ધિકૌશલ્ય અને શારીરિક
કૃષ્ણનો બળ ન હતાં, પણ એમની સદસદ
સર્વાંગી વિકાસ વિવેકબુદ્ધિ પણ જાગ્રત હતી. એ
સમજણ તથા ત્યારથી જ એને ધર્મ

અને અધર્મનો વિચાર રહેતો. ઈંદ્રની શા માટે પૂજા કરવી જોઈએ, એવી એને બાળપણથી જ શંકા થઈ. ગોપોનાં જીવનનો આધાર ગાયો અને ગોવર્ધન છે. મેઘ કાંઈ ગોપો માટે વરસતો નથી, તેમ ગોપોના અન્નક્ષુદ્ધિ વરસાદ વધી-ઘટી શકતો નથી; પણ ગાયોની પવિત્રતા સમજવામાં અને જેને આધારે પોતાનો નિર્વાહ બરાબર ચાલે છે તેની પૂજ્યતા જાણવામાં તેમની સમૃદ્ધિનો આધાર છે. આવા કાંઈક વિચારથી એમણે ઈંદ્રપૂજા બંધ કરાવી અને ગાય તથા ગોવર્ધનની પૂજા ચલાવી.

આવી રીતે રામ-કૃષ્ણનાં ૧૭-૧૮ વર્ષ ગોકુળમાં વીત્યાં. ઉંચાં શરીર અને યૌવનપ્રવેશ મજબુત સ્નાયુવાળા તથા મદ્દલ્યુદ્ધમાં પ્રવીણ એવા બે લાઈઓની જોડી શ્વેત અને કાળા

હાથીના જેવી શેલતી હતી. એમનાં બળ અને પરાક્રમની વાતો ચોમેર પ્રસિદ્ધ થઈ ગઈ. કુંસે પણ એમને વિષે વાતો સાંભળી. વસુદેવે સગલાં રૌંદિણીને નંદને ત્યાં મોકલી આપી હતી એમ એને ખબર પડી. કૃષ્ણ પણ વસુદેવનો પુત્ર તો ન હોય એવી એને શંકા થઈ. એ શંકા એણે એક વાર ભરસલામાં વ્યક્ત કરી વસુદેવને તોછડાં વચનો કંસની શંકા સંભળાવ્યાં. વસુદેવે કશો જવાબ વાળ્યો નહિ એટલે એની ખાત્રી થઈ જ ગઈ. પણ એણે હવે બાહ્ય ડોળ બદલ્યો. ભાણેજને જેવા એને પ્રેમ ઉભરાઈ આવ્યો. એમની મદલયુદ્ધની નિપુણતા જેવા એ ઉત્સુક થયો. એણે એક મોટો અખાડો રચવા આજ્ઞા કરી. મુષ્ટિક અને ચાણુર નામે એના બે બળવાન મદલ હતા. તેની જોડે મદલયુદ્ધ કરવા એણે રામ-કૃષ્ણને નિમન્ત્રણ મોકલવાનું ઠરાવ્યું.

એક બાબુથી કુંસે મદલયુદ્ધના અખાડાની તૈયારી કરાવી, પણ બીજી બાબુથી કેશીવધ એણે રામ અને કૃષ્ણ મથુરા આવે તે પહેલાં જ એમનું કાસળ કાઢવાની યુક્તિ રચી. એણે કૃષ્ણને ઠાર મારવા માટે પોતાના ભાઈ કેશીને ઝોકુળ મોકલ્યો. કૃષ્ણ ગાયો ચારતા હતા ત્યાં

એક જખરદંત ઘોડા ઉપર બેસી કેશી કૃષ્ણની સામે ધસ્યો. બીજા ગોપોએ કૃષ્ણને લયસૂચક ચેતવણી આપી. ઘોડા બેઘડક કૃષ્ણ ઉપર ધસી આવ્યો, પરંતુ કૃષ્ણ જરા પણ ગલરાયા વિના સ્થિર ઉભા રહ્યા. ઘોડાએ જેવી કૃષ્ણને બચકું ભરવા ગરદન લાંબાવી કે તરત જ કૃષ્ણે એના લમણા ઉપર એવા જોરથી મુક્કી મારી કે ઘોડાના દાંત ઉખડી પડ્યા. આથી ચીડાઈને ઘોડાએ કૃષ્ણને લાત મારવા પાછલા પગ ઉંચક્યા. તરતજ કૃષ્ણે એ પગ પકડી લઈ ઘોડાને એવા જોરથી ઉછાળ્યો કે એ ધડીંગ દઈને નીચે પડ્યો અને સાથે કેશીને પણ પછાડ્યો. કેશી જમીન પર પડતાં જ ચમદ્વાર પામ્યો અને ઘોડા પણ થોડાં તરફડીયાં ખાઈ એ જ માર્ગે ગયો. આ સમાચાર સાંભળી કુંસના તો હોશકેશ જ ઉડી ગયા. એ ભૂખ, તરશ ને ઉંઘ ખોઈ બેઠો. એનું હૃદય એને ડાંખવા લાગ્યું. ચિન્તાથી એ ઘરડા જેવો થઈ ગયો. જાગતાં અને સ્વપ્નમાં એ ભયને જ જોવા લાગ્યો.

છતાં, અખાડાનો મંડપ તૈયાર થતાં એણે અકૂર નામે એક યાદવને રથ લઈ શામ અને

કૃષ્ણને તેડવા મોકલ્યો, અને ગોપોને પણ નોતથી-
અકૂરાગમન સાથે સાથે એણે પોતાના મલ્લોને રામ-
કૃષ્ણને રમતમાં મારી જ નાંખવાની
સૂચના કરી રાખી.

અકૂર વસુદેવનો પિતરાઈ હતો. એ બહારથી
કંસનો રાજસેવક હતાં અંદરથી વસુદેવના પક્ષનો
હતો. એટલે એ લાઇઓને મથુરા લાવતાં પહેલાં
ત્યાંના રાજપ્રકરણથી વાકેફ કરવા વસુદેવના પક્ષના
યાદવોએ અકૂરને સમજાવી રાખ્યો.

અકૂરનો રથ નંદના આંગણમાં આવી
લાગ્યો. ગોપોએ રાજહૂતનો યથાયોગ્ય સત્કાર
કર્યો. અકૂરે નંદ-યશોદાને કૃષ્ણજન્મ વિષેની ખરી
હકીકત ઉઘાડી પાડી કહી. કૃષ્ણ પોતાનો પુત્ર નથી
એ જાણતાં જ બિચારાં નંદ અને યશોદા સ્તબ્ધ જ
થઈ ગયાં. ગોપોને પણ આકાશ તૂટી પડવા જેવું
થયું. અત્યાર અગાઉ મજ ઉપર ઘણાંયે તોફાનો
ચડ્યાં હતાં, પણ આ અકૂરનું આગમન તો જાણે
મજને જીવતાં દાટવા માટે થયું હોય એમ સર્વેને લાગ્યું.

અકૂરે રામ-કૃષ્ણ જોડે એકાન્તમાં ઘણી વાતો
કરી. કંસના જીવનની હકીકત કહી; વસુદેવ-દેવકી
પર થયેલા અત્યાચારો સંભળાવ્યા; રામ-કૃષ્ણને

મલ્લયુદ્ધમાં નોતરવામાં કુંસનો આન્તરિક ઉદ્દેશ પણ જણાવ્યો, અને રામ-કૃષ્ણ જો કુંસનો અન્ત લાવે તો યાદવો સર્વે એના પક્ષમાં જ રહેશે એવી ખાત્રી પણ આપી.

રામ અને કૃષ્ણે સર્વે હકીકત સાંભળી લીધી. કુંસનો ભાર પૃથ્વી પરથી હલકો કરવાનો એમને ધર્મ પ્રાપ્ત થયો છે એમ એમને સ્પષ્ટ ભાસ્યું. એમણે અકૂર જોડે જવાનો નિશ્ચય કયો.

રામ અને કૃષ્ણને વિદાય કરવાનો વખત આવ્યો. વિદાય એટલે લગલગ નિર-
વિદા ગીરી ન્તરનો જ વિયોગ હતો. એ વેળાનું દશ્ય શુષ્ક હૃદયને પણ રડાવે એવું હતું. નંદ-યશોદાને તો વગર મોતે એકના એક પુત્રને ખોઈ બેસવા જેવું થયું. વ્રજવાસીનાં ચિત્તને કનૈયાએ એવાં આકર્ષી લીધાં હતાં, કે શરીરના રંગથી સાર્થક થયેલું નામ એની પ્રેમની શક્તિથી પણ યોગ્ય ઠર્યું. વ્રજવાસીને મન મધુરી મોરલીવાળા સિવાય કોઈ શ્રેષ્ઠ દેવત હતું જ નહિ. કૃષ્ણે એમનાં મન તો લઈ જ લીધાં હતાં, અને તન-ધન પણ એ પોતા પાસે રાખવા ઇચ્છતાં ન હતાં. પતિ-પુત્રાદિક પરનો એમનો નૈસર્ગિક મોહ પણ કૃષ્ણના

દિવ્ય માધુર્ય આગળ હારી ગયો. કૃષ્ણે મન-
વાસીઓનું જીવન જ ફેરવી નાંખ્યું હતું. વેદાન્તના
અધ્યયન વિના, સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી થતા સાંખ્યવિચાર
વિના, યોગના અભ્યાસ વિના, પ્રાણના વિરોધ
વિના મનનાં અસંસ્કારી અને અણુઘડ ગોપ-
ગોપીઓ કેવળ નિર્દોષ પ્રેમના અત્યુત્કર્ષથી પોતાનાં
ચિત્ત શુદ્ધ કરી પાર પામી ગયાં અને જગતને
લક્ષિત્યોગનો પદાર્થપાઠ આપતાં ગયાં.

કૃષ્ણનો ગોપિકાઓ પ્રત્યેનો પ્રેમ કેવો
કૃષ્ણ અને હશે? માતા સિવાયની અન્ય સ્ત્રીઓ
ગોપીઓ પર પાંચ વર્ષના બાળકની કેવા
ભાવથી દષ્ટિ પડતી હશે? આપણે સંસારીઓ એમ
જાણીએ છીએ કે સમજીએ. માણસ પરસ્ત્રીમાં
મા-બેન કે દીકરીના સંબંધની ભાવના પ્રયત્નથી
બાંધીને જ નિર્દોષ રહી શકે. આનું કારણ એ છે કે
આપણે બાલ્યાવસ્થાની નિર્દોષતા ગુમાવી બેઠા
છીએ. બાળકને એવી ભાવના ઘડવી પડે છે?
જેના હૃદયમાં કુવિચાર જાગ્યો છે તેને નિર્દોષતા
ફરીથી પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરવો પડે છે. બાળકને
એ સહજ છે, પણ આપણે એમ માનીએ છીએ
કે અમુક વય પછી ચિત્તની નિર્દોષ સ્થિતિ કદાપી જ

ન શકાય. આપણા યુગના મલિન વાતાવરણનું જ
આ પરિણામ છે. જ્યારે ચિત્તની પુનઃશુદ્ધિ
કરી વચે મોટા છતાં પાંચ વર્ષની ઉમરનો અનુભવ
આપણે ફરીથી કરી શકીશું ત્યારે જ આપણે કૃષ્ણનો
અલૌકિક પ્રેમ સમજવાને યોગ્ય થઈશું. પછી
કૃષ્ણ પર કલંક લગાડવાની, એ કલંકને દિવ્ય
ગણવાની કે એના ઉપર કાંઈ લાભ્ય કરવાની જરૂર
નહિ રહે; જે સહજ હોવું જોઈએ, તે જ જણાશે—
અનુભવાશે. ત્યારે આપણી ખાત્રી થશે કે ગોપીજન-
પ્રિય કૃષ્ણ સદા નિષ્કલંક અને અદ્વિતીય હતા,
યુવાન છતાં બાળક જેવા હતા અને ગોપીઓનો
એમના પ્રત્યેનો પ્રેમ પણ એટલો જ નિર્દોષ હતો.

મથુરાપર્વ

અન્તે હૈયું કઠણ કરી વ્રજવાસીઓએ રામ—
 કૃષ્ણને અકૂર સાથે વિદાય કર્યા.
 મનવધ ઠરાવેલે સમયે બે લાઈઓ અખાડા
 તરફ જવા નીકળ્યા. રાજા-પ્રજા ઉભય એ બેલ
 જોવા લેગા થયા હતા. મલ્લકુસ્તીમાં જ બે લાઈનો
 નાશ થાય એટલીયે કંસને ધીરજ ન હતી. એને કાંઈ
 બેલ જોવો નહોતો. એને તો જે તે રીતે રામ-કૃષ્ણના
 પ્રાણ લેવા હતા. તેથી અખાડાના મંડપના દ્વાર સમુખ
 આવતાં જ કંસની આજ્ઞાથી એક મ્હાવતે એક
 મહોન્મત્ત હાથીને કૃષ્ણની સામે દોડાવ્યો. કૃષ્ણે
 વિજળી જેવી ચપળતા વાપરી પહેલાં હાથીને ખૂબ

થકવ્યો અને પછી એનો હાંત જોરથી ઉખાડી નાંખી એ જ હાંતના ફટકાથી એનું માથું ભાંગી નાંખ્યું.

આ પરાક્રમથી કુંસના હોશકોશ ઉડી ગયા અને પ્રજાની સહાનુભૂતિ કૃષ્ણને જઈ મળી. કુંસના કાવતરા માટે પ્રજા એનો ફિટકાર કરવા લાગી. રમત શરૂ કરવાનો વખત થયો. કુંસે જેમતેમ કરીને હિમ્મત પકડી, મુષ્ટિક અને મુષ્ટિક-ચાણુર-મર્દન ચાણુર સાથે મલ્લયુદ્ધ કરી પોતાની વિદ્યા દેખાડવાનું રામ અને કૃષ્ણને કહ્યું. રામ-કૃષ્ણ તો હજુ ૧૭-૧૮ વર્ષનાં બાળક હતાં. મુષ્ટિક અને ચાણુરે અજિંક્ય મલ્લ તરીકે અત્યાર પહેલાં પ્રસિદ્ધિ મેળવેલી હતી. લોકોને આ યુદ્ધ અયોગ્ય લાગ્યું, પણ બે ભાઈઓએ કાંઈ પણ તકરાર વિના યુદ્ધનું નિમન્ત્રણ સ્વીકાર્યું. મુષ્ટિક સાથે રામ અને ચાણુર સાથે કૃષ્ણ બાઝ્યા. મલ્લો પણ ધર્મયુદ્ધ જ કરવાની મુરાદથી આવ્યા ન હતા. થોડા દાવમાં જ રામ-કૃષ્ણે પોતાના સામોરાનું કપટ કળી લીધું, અને તેમણે પણ બેઉનો યુદ્ધમાં અન્ત જ લાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. ઘણો વખત સુધી કુસ્તી ચાલી. છેવટે જોરથી એક મુઠ્ઠી મારી કૃષ્ણે

ચાણુરને ચમપુરીનો ભાગ દેખાડ્યો. એક બીજો મલ્લ-તોશળ-એની સામે લડવા ઉભો થયો. એની જોડે વળી કૃષ્ણ લીધ્યા. એટલામાં રામે પણ મુષ્ટિકના પ્રાણ લીધા. એ જોઈને કૃષ્ણે તોશળને ઉચકીને એવો પછાડ્યો કે પછડાતાં જ તે મરી ગયો.

આ દેખાવ જોઈ કુંસ આભો જ બની ગયો અને એકદમ ખૂમ પાડી ઉઠ્યો કે આ દંસ-વધ છોકરાએને અહીંથી હાંકી કાઢો અને નંદ-વસુદેવને શિક્ષા કરો. પણ એ બોલે એટલામાં તો કૃષ્ણ એના સિંહાસન પાસે જઈ પહોંચ્યા અને એને રંગમંડપમાં પછાડ્યો. તરત જ કુંસના પ્રાણ ચાલ્યા ગયા. સભાગૃહ ચપાચપ ખાલી થવા લાગ્યું. કોઈ પણ ક્ષત્રિયે કુંસની ખાળુ લીધી નહિ. માત્ર કુંસનો એક ભાઈ શ્રીકૃષ્ણ સામે ધસ્યો. બળરામે એને પૂરો કર્યો. રામ અને કૃષ્ણ દેવકી-વસુદેવ પાસે પહોંચ્યા અને એમનાં ચરણમાં પોતાનાં મસ્તક મુક્યાં. જન્મ્યા ત્યારથી આજે જ માતા-પિતા પોતાના પુત્રોને મળ્યાં. જીવલેણ યુદ્ધમાંથી તે સહીસલામત ઉતર્યા હતા. એમના આનંદનો પાર રહ્યા નહિ. આઠે નેત્રોમાંથી લાંબા કાળના વિયોગની

સ્મૃતિનાં અને હૃદયનાં આંસુનો પ્રવાહ ચાલ્યો.
મારે છાતીઓ પ્રેમથી ઉછળવા લાગી.

સવે^૧ યાદવોએ ધાર્યું હતું કે શ્રીકૃષ્ણ જ
રાજ્યગાદી લેશે, પણ એમણે એમ
ઉચ્ચેનનો
અભિવેક ન કરતાં કુંસના પિતા ઉચ્ચેનને

ખંધનમાંથી મુક્ત કરી સિંહાસન પર
બેસાડ્યા અને કુંસનું ઔર્ધ્વદેહિક * યોગ્ય રીતે
પાર પાડ્યું. મથુરાની વ્યવસ્થા થઈ ગયા પછી
રામ અને કૃષ્ણના ઉપવિતસંસ્કાર થયા અને
એમને ઉજ્જયિનીમાં સાંદીપનિ નામે એક ઋષિને
ત્યાં વિદ્યાભ્યાસ કરવાનું થયું. થોડા સમયમાં એમણે
વેદવિદ્યા અને ધનુર્વિદ્યાનો અભ્યાસ કર્યો અને

પોતાની ગુરુભક્તિથી ઋષિને અતિશય
ગુરુગૃહે પ્રસન્ન કર્યા. જોકે હવે તે પૂર્ણ વૈલવ-

શાળી રજપૂત હતા, તોપણ રાનમાંથી દાકડાં,
સમિધા, ફલ ઇત્યાદિ આણી આપવા, ગાયનું દૂધ
ઢોહવું, ઢાર ચરાવવાં વગેરે સવે પ્રકારની સેવા તેઓ
શ્રદ્ધાથી કરતા. ગુરુદક્ષિણા આપી બે લાઈઓ
પાછા મથુરા આવ્યા. મલ્લ તરીકેની એમની
ખ્યાતિમાં ધનુર્ધર તરીકેની ખ્યાતિનો વધારો થયો.

---

* મરણ પછીની ક્રિયાઓ

કંસની બે સ્ત્રીઓ જરાસંધની પુત્રીઓ હતી
 એમ આગળ કહ્યું છે. પ્રતિના મરણ
 જરાસંધની ચડાઈ પછી એ પોતાને પીયેર ગઈ અને
 જમાઈના મરણનું વેર વાળવા જરાસંધ-
 ને ઉશ્કેરવા લાગી. જરાસંધ આ વંખતે સર્વ
 હિન્દુસ્તાનના સર્વલૌભપદે પહોંચેલો હતો.
 દંતવક, શિશુપાળ, લીમક વગેરે અનેક રાજાઓ
 અને રાજકુમારો તેની સાથે મિત્રતા રાખતા હતા.
 તે સધળાની મદદથી જરાસંધ એક મોટું સૈન્ય લઈ
 મથુરા ઉપર ચડી આવ્યો. બળરામ અને કૃષ્ણના
 સેનાપતિપણા નીચે યાદવોએ કિલ્લાનું રક્ષણ કરવા
 માંડ્યું. સત્તાવીશ દિવસ પૂર્ત એકસરખું યુદ્ધ ચાલ્યું.
 અઠાવીશમે દિવસે બળરામ કેટલાક વીરો સાથે
 કિલ્લા બહાર નીકળ્યા અને મગધના સૈન્ય પર તુટી
 પડ્યા. તે જ વખતે બીજે દરવાજેથી કૃષ્ણ પણ
 બહાર નીકળી પડ્યા. બન્ને જગાએ લયંકર કાપા-
 કાપી ચાલી. બળરામે જરાસંધના હિમ્મત નામના
 બળવાન મલ્લને માર્યો. છેવટે જરાસંધને ઘેરો
 ઉઠાવી પાછા ચાલ્યા જવું પડ્યું.

એ ગયો તે પાછો આવવાનો જ એમ બધાને
 ખાત્રી હતી. તેથી યાદવો ગાફલ ન રહેતાં મથુરાના
 રક્ષણ માટે અપાઞ્ચ તૈયારી કરવા લાગ્યા.

ધાર્યા પ્રમાણે થોડા વખતમાં જ જરાસંધ
 પાછો ચડી આવ્યો. આ વખતે કેટલાક
 જરાસંધની બીજી ચડાઇ
 અનુભવી યાદવોને એમ લાગ્યું કે ગમે
 તેટલી વાર જરાસંધ હારે, તોપણ એનું
 બળ અખૂટ અને યાદવોનું પરિમિત રહ્યું. જરા-
 સંધનો સર્વ ક્રોધ રામ અને કૃષ્ણ પર છે; માટે
 સારામાં સારો ઉપાય તો રામ અને કૃષ્ણે મથુરા
 છોડવું એ જ ગણાય.

આવા વિચારથી એ યાદવોએ બે ભાઈઓને
 મથુરા છોડવા વિનંતિ કરી. પ્રભાત
 રામ-કૃષ્ણનો મથુરાત્યાગ
 હિત જોઈ બે ભાઈઓએ તરત જ
 એ વિનંતિ સ્વીકારી લીધી અને
 ક્ષણનો પણ વિલંબ ન કરતાં દક્ષિણમાં કેરવીર
 શહેર આગળ જઈ પહોંચ્યા. ત્યાં એમને
 પરશુરામનો * મેળાપ થયો. પરશુરામે એમને
 આજીવનના પ્રદેશની અને રાજકીય સ્થિતિની
 માહિતી આપી. એમની સલાહથી રામ અને કૃષ્ણ
 ગોમન્તક પર્વતના શિખર ઉપર રહ્યા.

---

* પરશુરામની હકીકત વિદ્યાર્થીએ શિક્ષક પાસે જાણી
 લેવી. પરશુરામનું અવતારચરિત્ર, દક્ષિણદેશશોધન, કહ્યુંને
 અન્નવિધાનો ઉપદેશ અને શાપ એ વિષેની વાતો વિદ્યાર્થીએ
 પૂછી લેવી જોઈએ.

રામ-કૃષ્ણ મથુરા છોડી ગયા એ વાતની
 ખબર પડતાં જરાસંધે એમનો પીછા
 ગોમન્ત પર્વતનું યુદ્ધ પકડ્યા. ગોમન્ત પર્વતમાં બે ભાઈઓ
 સંતાયા છે એવી એને ભાળ પણ
 લાગી. એમને જીવતા ખાળી મુકવાના અથવા
 લડાઈના મેદાનમાં લડવા માટે આવવા ફરજ
 પાડવાના ધરાદાથી શિશુપાળની સલાહથી એણે
 પર્વતને ચારે ગમથી સળગાવી મુક્યો. ચારે બાજુ
 ભયંકર અગ્નિ પ્રગટેલો જોઈ, રામ અને કૃષ્ણે
 પોતાનાં આયુધો લઈ પર્વત પરથી કુદકો મારી
 જરાસંધના સૈન્ય પર ધસી પડવાનું પસંદ કર્યું.
 એક શિખરનો આશ્રય લઈ બન્નેએ પોતાની ધનુર્વિદ્યાના
 પ્રભાવથી જરાસંધના સૈન્યનો સારીપેઠે ઘાણ
 વાળ્યો. પછી બળરામે હળ અને મુશળથી તથા
 શ્રીકૃષ્ણે ચક્રથી અનેક વીરોનું કંદન ચલાવ્યું.
 છેવટે જરાસંધ પરાભવ પામી પાછો ગયો. શ્રીકૃષ્ણ
 અને બળરામ ગોમન્તક પરથી નીકળી કૌત્સ્યપુર
 આવ્યા. શિશુપાળનો પિતા દમઘોષ કૌત્સ્યપુરનો
 રાજા અને કૃષ્ણનો કુઓ થતો હતો. તેણે બે
 ભાઈઓનો સારો સત્કાર કર્યો અને કેટલુંક સૈન્ય
 આપી તેમને મથુરા રવાના કર્યા.

રસ્તામાં શુગલ નામે એક રાબાએ દ્વંદ્વયુદ્ધ
 માટે કૃષ્ણને આહ્વાન કર્યું અને
 મથુરાનિવાસ તેમાં તે હાથો. મથુરા પહોંચતાં જ
 મથુરાવાસીઓએ શ્રીકૃષ્ણ અને રામનું ખૂબ
 ગાજતેવાજતે સ્વાગત કર્યું. આ પછીનાં બે ત્રણ
 વર્ષો આનંદમાં ગયાં. આ સમયમાં જ કૃષ્ણને
 પોતાની કંઈ કુન્તીના છોકરાઓ-પાંડવો-સાથે
 ઓળખાણ થઈ અને એમના પર કૃષ્ણની પ્રીતિ
 બેઠી. જોકે અર્જુન કૃષ્ણ કરતાં લગભગ અઢાર
 વર્ષો નાનો હોવાથી આ વખતે તે માત્ર પાંચ-છ
 વર્ષનો જ હતો, તોપણ એ કૃષ્ણનું ખાસ પ્રીતિનું
 પાત્ર થઈ પડ્યો. એ પ્રીતિસંબંધ દિવસે દિવસે
 વધતો જ ગયો અને આગળ જતાં કૃષ્ણ અને
 અર્જુન બન્ને ગાઢ સખા થઈ રહ્યા. આ સમયમાં
 બળરામ પણ એકવાર ગોકુળ જઈ આવી મજ-
 વાસીઓને મળી આવ્યા.

આ પછી વિદર્ભના રાબા લીખકે પોતાની
 રુકિમણી દીકરી રુકિમણીને સ્વયંવર રચ્યો.
 સ્વયંવર એમાં એણે અનેક રાબાઓને નિમન્ત્રણ
 મોકલ્યું હતું, પણ યાદોને હલકા કુળના ક્ષત્રિયો
 ગણી ટાળ્યા હતા. આથી તે સમયના રિવાજ

પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણ રુકિમણીનું હરણ કરવા યાદવ
સૈન્ય સાથે કુલિંડનપુર દોડ્યા. આવ્યા એટલે
પ્રીતિથી કે બહીકથી લીખમકને કૃષ્ણનું સ્વાગત
કર્તા વિના યાદ્યું નહિ; પણ આથી જરાસંધ,
શિશુપાળ વગેરે રાજાઓ રીસાઈ ગયા, અને
કુલિંડનપુર છોડી પોતપોતાને દેશ યાદ્યા ગયા.
એથી સ્વયંવર બ્યાંનો ત્યાં રહ્યો અને કૃષ્ણ પણ
મથુરા પાછા ફર્યા.

પણ કૃષ્ણને લીધે જ સ્વયંવરમાંથી જરાસંધ,
શિશુપાળ વગેરે મુકુટધારી રાજાઓ-
મથુરા પર પુનઃ આક્રમણ ને પાછા જવું પડ્યું તેનું એમને
બહુ અપમાન લાગ્યું. એનો બદલો
વાળવા તેમણે મથુરા ઉપર ફરીથી ચડાઈ કરવા
નિશ્ચય કર્યો. એમણે પશ્ચિમ તરફથી કાલયવનને
પણ બોલાવ્યો અને બે બાબુથી યાદવોના રાજ્ય
પર હલ્લો કરવાની તથા મથુરાને ઘેરવાની તૈયારી
કરી. સામટા બે શત્રુઓ સામે લડવાની યાદવોની
હિંમત ન હતી. તેઓ ગભરાઈ ગયા. આથી બધી
સ્થિતિનો વિચાર કરી શ્રીકૃષ્ણે મથુરાને તેમજ
યાદવોને આ ત્રાસમાંથી કાચમને માટે છોડાવવા એવો
નિર્ણય કર્યો કે યાદવોએ મથુરા છોડી દઈ આનંદ

(કાઠીયાવાડ) દેશમાં એક નવું શહેર વસાવવું. આમ કરવામાં કૃષ્ણનો બીજો ઉદ્દેશ એ પણ હતો કે પશ્ચિમ બાબુથી સમુદ્રરસ્તે હિન્દુસ્તાનમાં કોઈ પેસી શકે નહિ એવો ચોકીપહેરો રાખનાર એક રાજ્ય સ્થાપવું. કૃષ્ણનો નિર્ણય સર્વેએ પસંદ કર્યો. વગરદીલે સવ યાદવો મથુરા છોડી ગયા. દ્વારિકા આગળ સર્વેએ ઉતારા નાંખ્યા. પછી ત્યાં આગળ એક કોટ બાંધવાની વ્યવસ્થા કરી, કૃષ્ણ કાલયવનની ખબર લેવા મથુરા તરફ પાછા ફર્યા. ધોળપુર પાસે કૃષ્ણનો અને કાલયવનનો ભેટો થયો. શ્રીકૃષ્ણે કાલયવનના સૈન્યને ધોળપુરના ડુંગરામાં લઈ જઈ એક અડચણવાળી જગામાં ફસાવ્યું. આથી કોષે ભરાઈ કાલયવન એકલો જ કૃષ્ણની પાછળ પડ્યો. કૃષ્ણ એક ગુફામાં સંતાઈ ગયા. ગુફામાં મુચકુન્દ નામે કોઈ ઘરડો રાજર્ષિ ઉંઘતો હતો. એને એવું વરદાન હતું કે જે એની નિદ્રાનો ભંગ કરે તે ભસ્મ થઈ જાય. કાલયવન ગુફામાં પેઠો અને મુચકુન્દને કૃષ્ણ ધારી લાત મારી. તેવોજ મુચકુન્દ બગી ઉઠ્યો અને કાલયવન ભસ્મ થયો. કાલયવનના મરણથી એની સેના અવ્યવસ્થિત થઈ ગઈ અને કૃષ્ણે તેનો સહેલાઈથી પરાભવ કર્યો. પોતાની

કૃષ્ણ

રથાદિ સર્વ સંપત્તિ છોડીને તેમને નાસવું પડ્યું.
કૃષ્ણ તે સંપત્તિ લઈ દ્વારિકા આવ્યા. યાદવોએ
મથુરાનો ત્યાગ કીધાથી જરાસંધને પણ ચડાઈ
અટકાવવી પડી અને પોતાને દેશ પાછા જવું પડ્યું.

દ્વારિકાપર્વ

દ્વારિકામાં કૃષ્ણે એક સુંદર શહેર વસાવ્યું. પોતાના પિતા વસુદેવનો યાદવોના રાજા તરીકે અભિષેક કર્યો. યુગદેવને યુવરાજ ઠરાવ્યા. દશ વિક્ષાન યાદવોનું એક મંત્રીમંડળ નીમ્ણું અને બીજા વીર યાદવોને મુખ્ય પ્રધાન, સેનાપતિ વગેરેનાં પદો આપ્યાં. પોતાના શુરુ સાંઘીપનિને ઉજ્જયિનીથી બોલાવી રાજપુરોહિત તરીકે સ્વીકાર્યા. પોતે માત્ર કોઇપણ પદ વિનાના રહ્યા. પણ સુકુટધરનો સુકુટ, પદવીધરોની પદવી અને મંત્રીઓની મંત્રણા એમના વડે જ હતી એ કોઇનું અજાણ્યું ન હતું.

આટલા સમયમાં રુકિમણીના લાઇ રુકમીના આગ્રહથી લીખકે શિશુપાળ જોડે રુકિમણીનું

લગ્ન નક્કી કર્યું. પણ રુકિમણીએ કૃષ્ણને જ વરવા મનથી નિશ્ચય કર્યો હતો, તેથી એણે પોતાનું હરણ કરી લઈ જવા કૃષ્ણને સન્દેશો મોકલ્યો. કૃષ્ણ તરત જ કુણ્ડિનપુર જવા નીકળ્યા. બળરામને બળર પડી ત્યારે તે પણ સૈન્ય લઈ ભાઈની મદદે પાછળ ધાયા. વિવાહની પહેલાં, કુળાચાર પ્રમાણે રુકિમણી કુળદેવીનાં દશન કરવા મન્દિરે ગઈ, ત્યાંથી સંકેત મુજબ કૃષ્ણે એને રથમાં બેસાડી લઈ ઘોડા દોડાવી મુક્યા. શિશુપાળ અને એના સહાયક રાજાઓ કૃષ્ણની પાછળ દોડ્યા. પણ એટલામાં બળરામ આવી પહોંચ્યા હતા. તેમણે એ રાજાઓને અટકાવી હરાવ્યા. માત્ર રુકમી કૃષ્ણની પાછળ પડ્યો. એણે કૃષ્ણને નર્મદા કિનારે પકડી પાડ્યા અને યુદ્ધ માટે આહ્વાન કર્યું. એક બાળુ ભાઈ અને બીજી બાળુ પતિ હોવાથી બન્ને વિષે પ્રીતિવાળી રુકિમણી ગભરાઈ ગઈ. પોતે તેમજ ભાઈ ઉભયનું રક્ષણ કરવા એણે કૃષ્ણને વિનંતિ કરી. બે વચ્ચે લડાઈ ચાલી. રુકમી ઘાયલ થયો. કૃષ્ણે એને એના જ રથમાં બાંધી પોતાનો રથ દ્વારિકા તરફ દોડાવ્યો. રુકમી શરમનો માર્યો કુણ્ડિનપુર ગયો જ નહિ, પણ ત્યાં જ સજ્જ સ્થાપીને રહ્યો. આ

દ્વારિકાપર્વ

બનાવેથી રુકમી, શિશુપાળ, જરાસંધ અને એમના ભત્રીજા દંતવક્ર, શાલ્વ અને પૌણ્ડ્રક-વાસુદેવ કૃષ્ણના કદા શત્રુ થઈ રહ્યા. રુકિમણી ઉપરાંત કૃષ્ણને બીજી પણ સ્ત્રીઓ હતી એમ સંભવ છે; પણ એની સંખ્યા વિષે મતભેદ છે. તે સવેથી તેમનો પરિવાર મોટો થયો હતો.

આ સમયમાં આસામમાં નરકાસુર નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તે અત્યંત દુષ્ટ અને નરકાસુર વધ ઉન્મત્ત હતો. અનેક દેશની સુંદર સુંદર છોકરીઓનું હરણ કરી તેણે કેદ કરી હતી. તે ગરીબ છોકરીઓને છોડાવવાનો શ્રીકૃષ્ણે વિચાર કરી નરકાસુર ઉપર સ્વારી કરી અને લડાઈમાં તેનો વધ કર્યો. છોકરીઓને બંધનમાંથી મુક્ત કરી, નરકાસુરના પુત્ર ભગદત્તને ગાદીએ બેસાડી, શ્રીકૃષ્ણ દ્વારિકા પાછા આવ્યા.

કૃષ્ણની ગેરહાજરીમાં શિશુપાળે દ્વારિકા પર ચડાઈ કરી હતી. શહેરને તે લઈ (શિશુપાળનું આક્રમણ) તો શક્યો નહિ, પણ એને આગ લગાડીને તેણે પુષ્કળ નુકસાન કર્યું. કૃષ્ણે આવી દ્વારિકાને વળી પાછી બંધાવી અને એની શોભામાં હતો તેથી વિશેષ વધારો કર્યો.

પાંડવપર્વ

આ કાળમાં પાંડવો ભારે વિપત્તિમાં આવી પડ્યા હતા. દુર્યોધને એમને પોતાના જ મહેલમાં જીવતા બાળી મુકવાનું કવતરું રચ્યું હતું, પણ ભીમની ચાલાકીથી તેઓ બચી ગયા હતા. ત્યારથી તેઓ બ્રાહ્મણને વેષે દેશદેશાન્તરમાં ભટકી પોતાના દિવસો ગાળતા હતા. વિદુર સિવાય સર્વ જગત પણ એમને મરી ગયેલા જાણતું હતું. કૌરવોએ એમની શ્રાદ્ધાદિક ક્રિયા કરીને જાહેર રીતે શોક પણ પાળ્યો હતો. પરંતુ નીચેના બનાવે એમને પાછા ઉઘાડા પાડ્યા.

પાંચાલ દેશના દ્રુપદ રાજાને દ્રૌપદી નામે પુત્રી હતી. એક ફરતા ચક્રમાં દ્રૌપદીસ્વયંવર રહેલા લક્ષ્યને તેનું પ્રતિબિમ્બ જોઈને જે વીધે તેને દ્રૌપદી વરાવવી એવું પણ કરીને તેણે સ્વયંવર રચ્યો. પોતાના પુત્ર પ્રદ્યુમ્નને એ કન્યા મળે તો જોવું, એ ઉદ્દેશથી કૃષ્ણ પણ કામ્પિલ્ય નગર ગયા. પાંડવો પણ કાપડીને વેષે ત્યાં આવ્યા હતા અને બ્રાહ્મણોમાં જઈને બેઠા હતા. દ્રુપદ રાજાએ મુકેલું પણ કોઈ પણ ક્ષત્રિયથી જીતી શકાયું નહિ. શ્રીકૃષ્ણ અને સાત્યકિ^૧ સમર્થ હતા છતાં ઉઠ્યા નહિ. દુર્યોધનનો મિત્ર કર્ણ ઉઠ્યો, પણ એ સૂતપુત્ર^૨ હોવાથી દ્રૌપદીએ તેને ધનુષ્યને હાથ લગાડવા દીધો નહિ. એટલે બ્રાહ્મણોને પોતાનું કૌશલ્ય દર્શાવવાનો વારો આવ્યો. અર્જુન લાગલો જ ઉઠ્યો અને જોતજોતામાં પણ જીતી લીધું. દ્રૌપદીએ તેને વરમાળા અર્પી અને એને લઈને

^૧ એક યાદવ વીર; દ્રૌણાચાર્યનો શિષ્ય.

^૨ બારોટ ચારણ જેવી એક જાતિ. કર્ણ વાસ્તવિક કુન્તીપુત્ર હતો, પણ કુન્તીએ એને નાનપણમાં ત્યજેલો હોવાથી એને દુર્યોધનના દરબારની રાધા નામની એક ચારણીએ ઉછેર્યો હતો.

પાંડવો કુન્તીની પાસે ગયા. કુન્તીએ એને આશીર્વાદ આપી પાંચે પાંડવોની પત્ની થવા આજ્ઞા કરી. કૃષ્ણે અર્જુનને તરત જ ઓળખ્યો અને એની પાછળ એને ઘેર ગયા. એમણે તે દિવસથી દ્રૌપદીને પોતાની જાહેન માની અને એમની મદદથી પાંડવોનું દ્રૌપદીની સાથે ઠાઠથી લગ્ન થયું.

પાંડવો જીવતા છે એમ ખબર પડતાં કૌરવોના પેટમાં ફાળ પડી, પણ એમણે બહારથી આનંદ દર્શાવ્યો અને યુધિષ્ઠિરને અર્ધું રાજ્ય સોંપ્યું. પાંડવો ઈન્દ્રપ્રસ્થ નામે એક શહેર વસાવી રાજ્ય કરવા લાગ્યા. એમનાં નીતિ અને પરાક્રમથી થોડા સમયમાં એ રાજ્ય સમૃદ્ધિને પામ્યું. આથી દુર્યોધનની ઇર્ષ્યા વધતી ગઈ. બીજા બાળુથી બળરામની જાહેન સુભદ્રા* સાથે અર્જુનનું લગ્ન થવાથી કૃષ્ણનો એમની સાથેનો સંબંધ વધારે ગાઢ થયો.

---

* અર્જુન ક્ષાત્ર રીતિ પ્રમાણે સુભદ્રાનું હરણ કરી પરણ્યો હતો; પણ એમાં બળદેવનો વિરોધ અને કૃષ્ણની સંમતિ હતી. કૃષ્ણની સંમતિ હોવાથી બળરામે અર્જુનનું એ કૃત્ય સહન કરી લીધું; પણ સુભદ્રા પોતાની સગી બેન હોવા છતાં એમણે અર્જુન જોડે વિશેષ સખ્ય

આવી રીતે કેટલાંક વર્ષો વીતી ગયાં. એટલામાં એક દિવસ કેટલાએક રાજાઓ તરફથી એક હ્રત શ્રીકૃષ્ણ પાસે આવ્યો. તેણે જણાવ્યું કે મધ્ય દેશમાંથી કૃષ્ણ નીકળી જવાથી જરાસંધનું બળ અતિશય વધી ગયું છે અને તેણે સેંકડો રાજાઓને જીતીને કેદમાં પૂર્યાં છે. હવે તેનો વિચાર એ સર્વે રાજાઓનું બલિદાન કરી પુરુષમેધ યજ્ઞ કરવાનો છે. એથી એ સર્વે કૃષ્ણનું શરણ ઇચ્છે છે. હ્રતના આ સંદેશા પર કૃષ્ણ વિચાર કરતા હતા,

કર્તું નહિ. એનો પક્ષપાત એના શિષ્ય દુર્યોધન પ્રતિ વિશેષ હતો. બીજા બાળુથી કૃષ્ણનો પુત્ર સામ્ય દુર્યોધનની પુત્રી લક્ષ્મણાનું હરણ કરી પરણ્યો હતો; એટલે કૃષ્ણ અને દુર્યોધન એકબીજાના વેવાઈ હોવા છતાં એમની વચ્ચેનો સંબંધ મીઠો ન હતો.

સ્ત્રીના નિમિત્તથી મહાભારતમાં કેટલાં વૈર પ્રગટ થયેલાં જણાય છે એ વિચારવા જેવું છે. કૃષ્ણ અને શિશુપાલ તથા એના મિત્રરાજાઓ વચ્ચેનું વૈર રુક્મિણી નિમિત્તે થયું; કૃષ્ણ અને શતધન્યા વચ્ચેનું વૈર સત્યભામા નિમિત્તે થયું; બળરામનું પાંડવો વિષે વૈમનસ્ય સુભદ્રાના હરણને લીધે ગણાય; દુર્યોધનનો કૃષ્ણ સાથે અણબનાવ લક્ષ્મણાના હરણને લીધે થયો; અને દ્રૌપદી એ મહાભારતના યુદ્ધમાં મોટામાં મોટું નિમિત્તકારણ ગણાય.

એટલામાં યુધિષ્ઠિર તરફથી એક દૂતે આવી એમને તાબડોતોળ ઈન્દ્રપ્રસ્થ આવવા વિનંતિ કરી. કૃષ્ણ તરત જ ઈન્દ્રપ્રસ્થ ગયા. યુધિષ્ઠિરને રાજસૂય યજ્ઞ કરવાની એમના બંધુ અને મિત્રોએ સલાહ આપી હતી, તે બાબતમાં કૃષ્ણનો અભિપ્રાય પૂછવા રાજાએ કૃષ્ણને તેડાવ્યા હતા.

દિગ્વિજય કર્યા સિવાય રાજસૂય યજ્ઞ નિર્વિધન થઈ શકશે નહિ એમ જરાસંધ વધ વિચારી કૃષ્ણે યુધિષ્ઠિરને જણાવ્યું કે ત્યાં સુધી જરાસંધ સાર્વભૌમપદ ભોગવે છે ત્યાં સુધી યજ્ઞની આશા રાખી શકાય નહિ; માટે પ્રથમ એની ઉપર વિજય મેળવવો જરૂરનો છે. પછી કૃષ્ણની જ સલાહથી ભીમ, અર્જુન અને કૃષ્ણ જરાસંધની રાજધાની પ્રત્યે ગયા, અને ત્રણમાંથી કોઈ પણ સાથે મલ્લયુદ્ધ કરવા જરાસંધને કહેવડાવ્યું. જરાસંધે ભીમને પ્રતિપક્ષી તરીકે પસંદ કર્યો. આ વખતે એનું વય એંશી વર્ષનું અને ભીમનું પચ્યાસ વર્ષનું હતું. તોપણ ચૌદ દિવસ સુધી બે જણ વચ્ચે યુદ્ધ ચાલ્યું. છેવટે જરાસંધ પડ્યો. કૃષ્ણે જરાસંધના પુત્રનો અભિષેક

કથોં અને કેદ થયેલા રાજાઓને છોડી મુક્યા. આ સર્વે રાજાઓ પાંડવોને અતુકૂળ થઈ ગયા.

જરાસંઘના મરણના સમાચાર સાંભળી એના મિત્ર પૌંડ્ર-વાસુદેવે કૃષ્ણને દ્વંદ્વયુદ્ધનું નિમન્ત્રણ મોકલ્યું. કૃષ્ણે તે તરત જ સ્વીકાર્યું અને યુદ્ધમાં પરાજિત કરી તેનો પ્રાણ લીધો.

જરાસંઘનું વિધ્ન દૂર થવાથી પાંડવોના રાજસૂય યજ્ઞમાં હવે કાંઈ અડચણ રાજસૂય યજ્ઞ આવે એમ ન હતું. ધર્મરાજાએ સર્વ રાજાઓને નિમન્ત્રણો મોકલ્યાં. બધા રાજાઓ ભેટસામગ્રી લઈ ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં આવ્યા. તે પ્રમાણે કૃષ્ણ પણ આવ્યા. પાંડવના મિત્ર તરીકે કૃષ્ણે પૂજન સમયે ગ્રાહ્યણોનાં ચરણ ઘોવાનું પોતાને માથે લીધું. અંતે યજ્ઞ પૂરો થયો. અવભૃથસ્નાન થયા પહેલાં મહેમાનોની પૂજા કરવાનું કાર્ય શરૂ થયું. પહેલી પૂજા કેની કરવી એ વિષે ધર્મરાજાએ ભીષ્મનો અભિપ્રાય માગ્યો. ભીષ્મે કૃષ્ણને અગ્ર-પૂજા માટે યોગ્ય ઠરાવ્યા. પાંડવોને તો આ નિર્ણય બહુ જ ગમ્યો. તે પ્રમાણે સહદેવે તરત જ કૃષ્ણની પૂજા કરી. પણ શિશુપાલથી એ સહન થઈ શક્યું નહિ. એણે પાંડવો અને કૃષ્ણની ખૂબ

કૃષ્ણ

નિન્દા કીધી અને ભીષ્મના નિર્ણય માટે તિરસ્કાર દર્શાવ્યો. આના ઉત્તરમાં ભીષ્મ શિશુપાલ વધ બોલ્યો, ‘જે ક્ષત્રિય બીજને જીતી તેને છોડી દે છે તે તેનો ગુરુ છે, જ્ઞાનની અતિશયતાથી બ્રાહ્મણ સર્વમાં પૂજ્ય ગણાય છે, ધનવૃદ્ધત્વથી વૈશ્ય પૂજ્ય ગણાય છે અને વયોવૃદ્ધત્વથી શૂદ્ર પૂજ્ય બને છે. કૃષ્ણ સર્વમાં વયોવૃદ્ધ નથી, પણ એ જ્ઞાનવૃદ્ધ, બલવૃદ્ધ અને ધનવૃદ્ધ છે; તેથી એ જ અગ્રપૂજને યોગ્ય છે.’ શિશુપાલનો રોષ આથી વધારે ઉગ્ર થયો અને કૃષ્ણને મારવા એ શસ્ત્ર ઉગામતો હતો, એટલામાં કૃષ્ણનું ચક્ર એની ગરદન પર ફરી વળ્યું.

ધૂતપર્વ

રાજસૂય યજ્ઞ તો પૂરો થયો, પણ દેશમાં કલહનાં બીજ વાવતો ગયો. જરાસંધ, પૈંડુક-વાસુ-દેવ અને શિશુપાળના વધથી દન્તવક્ર અને શાલ્વને કૃષ્ણ સાથે વૈર બધાયું. શાલ્વે સૌભ નામનું એક વિમાન રચી દ્વારિકા ઉપર ચડાઈ કરી. એ વિમાન-માંથી તે શહેર ઉપર પથરા, બાણ, અગ્નિ વગેરેનો વરસાદ વરસાવી ખૂબ નુકસાન કરવા લાગ્યો. છેવટે કૃષ્ણે તેનો પણ લડાઈમાં વધ કર્યો. એ જ પ્રમાણે દન્તવક્રને પણ દંદયુદ્ધમાં માર્યો.

કલહનું બીજું બીજ દુર્યોધનની છાતીમાં પડ્યું. પાંડવોની સમૃદ્ધિ અને જુગાર રાજસૂય યજ્ઞમાં ધર્મરાજને મળેલું માન જોઈ એ ઇર્ષ્યાથી બળવા લાગ્યો. એણે શકુન*

* દુર્યોધનનો માતો

અને કૃષ્ણ સાથે મસલત કરી પાંડવોની સંપત્તિ હરણ કરવાનું એક કાવત્રું રચ્યું. એ વખતના ક્ષત્રિયોમાં જુગારનું વ્યસન ઘણું પેસી ગયું હતું. જેમ ઘોડાદોડની શરતનો જુગાર આજે રાજમાન્ય હોવાથી સારા અને પ્રામાણિક મનાતા લોકો પણ એમાં રમતાં શરમાતા નથી, તેમ કૃષ્ણના કાળના ધાર્મિક રાજાઓ પણ પાસાનો જુગાર રમતાં લજ્જાતા નહિ, એટલું જ નહિ પણ જેમ કાઠીયાવાડના દરબારો કસુંબાનો ઇન્કાર કરવામાં આવે તો અપમાન માનતા, તેમ જુગાર માટે મળેલાં નિમન્ત્રણનો અસ્વીકાર અપમાનસૂચક લેખાતો. યુધિષ્ઠિર ધર્મરાજા હતા ખરા, પણ એ ધર્મસુધારક ન હતા. ઘૂત રમવું નિન્દ્ય છે એમ એ જાણતા, પણ જે રિવાજ પડી ગયેલો અને જે માન્યતા રૂઢ થઈ ગયેલી તેમાં સુધારો કરવાનું બળ એમનામાં ન હતું. દુર્યોધન વગેરે યુધિષ્ઠિરના સ્વભાવથી વાકેફ હતા. તેમણે એક મહેલ બંધાવ્યો હતો તે જોવાને મિલે પાંડવોને હસ્તિનાપુર નોતર્યા. કેટલાએક દિવસ એમને સત્કારપૂર્વક રાખી, એક દિવસે કુરસદે ચાલતાં ગમ્પાંઓનો લાલ લઈ શકુનિએ યુધિષ્ઠિરને પાસા રમવા કહ્યું. યુધિષ્ઠિરે આનાકાની

કરી, એટલે શકુનિએ મેણું માર્યું કે ‘ચતુરે ગાંડાને લમાવવા, સશક્તે અશક્તને લૂંટવા એ જો પાતક નથી, તો દૂતમાં કુશળ માણસે અકુશળને જીતવા એમાં પાતક કયું? તમે દિગ્વિજયમાં અશક્ત રાજાઓને જીત્યા એમાં ન્યાય હતો શું? બાકી મારો તમને આગ્રહ નથી.’ યુધિષ્ઠિરને મેણામાં રહેલો દંશ લાગ્યો અને પાપની ખીકને છોડી બળાત્કારે શકુનિના બલિ થઈ પડ્યા. એણે રમવાનું કબુલ કર્યું. શકુનિ પાસા નાંખવામાં હોંશીયાર હતો અને કપટથી ધારેલા પાસા નાંખી શકતો હતો. એણે દુર્યોધનની વતી પાસા નાંખવા માંડ્યા. રમવામાં નાણાંની, રથસંપત્તિની, અશ્વગજ-સંપત્તિની એક પછી એક શરત બઠાવા માંડી. પણ દરેક પાસે યુધિષ્ઠિર હારવા લાગ્યા. છેવટે ધર્મરાજાએ પોતાના ભાઈઓને પણ એક પછી એક હોડમાં મુકવા માંડ્યા. ભાઈઓને દાસ કરી પોતે પણ દાસ થવાનું પણ મેલી હાર્યા. આટલુયે શકુનિને પૂરતું લાગ્યું નહિ. એ બોલ્યો: “ધર્મ, હજી એક પણ બાકી છે. એ પણ જીતીશ તો સર્વ પાછું આપીશ તારી સ્ત્રીને પણમાં મુક.” આવો નિર્લજ્જ પ્રસ્તાવ સાંભળી સભા ‘મિઠ્ઠુ મિઠ્ઠુ’ પોકારી

ઉઠી, પણ રાજના અવિવેકની નિદ્રા હજી ઉઠી નહિ. તેણે સતી દ્રૌપદીને પણમાં મુકી. શકુનિએ પાસા નાંખ્યા અને ‘ જીત્યા જીત્યા ’ એવી બૂમ મારી. દુર્યોધનનો ભાઈ દુઃશાસન રજસ્વલા દ્રૌપદીને સભામાં નિર્લજ્જપણે ખેંચી લાગ્યો, અને એનું વસ્ત્ર ખેંચી લાજ લેવા લાગ્યો. લયલીત

**દ્રૌપદી-
વજ્રહરણ** થયેલી મહાસતી દ્રૌપદીએ લીંગમ, દ્રોણ અને પોતાના પતિઓ સામે જોયું, પણ કોઈએ એના રક્ષણુર્થે આંખ સરખી ઉંચી કરી નહિ. છેવટે એ અનન્ય લાવથી હૃદયમાં રહેલા કૃષ્ણને શરણે ગઈ. એની એકનિષ્ઠ ભક્તિપૂર્ણ સ્તુતિથી એનું વસ્ત્ર અનંત થયું. હજાર હાથીના બળવાળો દુઃશાસન વસ્ત્ર ખેંચી ખેંચી ચાકતા, પણ દ્રૌપદીની લાજ લઈ શક્યો નહિ. સર્વે સભાસદો દુઃશાસન પર ફિટકારનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યા અને દ્રૌપદીની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. અંધ ધૃતરાષ્ટ્રે આ સાથે જ ઉઠેલા તિરસ્કાર અને ધન્યવાદનું કારણ પૂછ્યું. વિદુરે તેને વસ્તુસ્થિતિ સમજાવી. આથી દ્રૌપદી ઉપર પ્રસન્ન થઈ તેને એણે વર માગવા કહ્યું. દ્રૌપદીએ પોતાના પતિઓનો છુટકારો માગ્યો, ધૃતરાષ્ટ્રે પાંડવોને ઠાસત્વમાંથી મુક્ત કર્યા અને

વળી બીજો વર માગવા કહ્યું. દ્રૌપદીએ પતિનું રાજ્ય પાછું માગ્યું. ધૃતરાષ્ટ્રે તે પણ આપ્યું. યુધિષ્ઠિર પોતાના બંધુઓ અને પત્ની સાથે ઈન્દ્રપ્રસ્થ જવા ઉપડ્યા. પણ ધૃતરાષ્ટ્રના વરદાનથી દુર્યોધન વગેરે સર્વે ચંડાળ-ચોકડીને પોતાની મહેનત ખરબાદ ગયા જેવું લાગ્યું. એમણે યુધિષ્ઠિરને વળી એક વાર પાસા રમવા બોલાવવા ધૃતરાષ્ટ્રને વિનવ્યા. ચર્મ તથા પ્રજા ઉભય ચક્ષુ વિરહિત ડાસાએ પુત્ર-મોહને વશ થઈ એવી આજ્ઞા પણ કાઢી. વળી, જે હારે તે બાર વર્ષ વનવાસ અને એક વર્ષ અજ્ઞાતવાસ ભોગવે, અને અજ્ઞાતવાસમાં પકડાઈ જાય તો પાછી એ જ પ્રમાણે શિક્ષા અનુભવે, એવી શરત કરી. શકુનિએ પાસો ફેંક્યો અને વળી પાછો જીત્યો. થયું; બે ઘડીની રમતમાં ધર્મરાજાએ જીતારથી આખા જીવનની આસ્માની-સુલતાની કરી બતાવી. ઈન્દ્રપ્રસ્થ જવા ઉપડેલા ભાઈઓ અને પત્ની વહકલો પહેરી વનને રસ્તે પડ્યાં. વૃદ્ધ કુન્તી વિદુરને ઘેર રહી અને પાંડવોની ઇતર આઓને પોતપોતાને પિયેર જવું પડ્યું.

શાલ્વ સાથેની લડાઈમાંથી નિવૃત્ત થઈ દ્વારિકા પાછા ફરતાં પાંડવોની વિપત્તિની હકીકત

કૃષ્ણના જાણવામાં આવી. વસુદેવ, બાળરામ વગેરે
યાદવો સાથે એ પાંડવોને અરણ્યમાં જઈ મળ્યા
અને એમનું સાન્ત્વન કર્યું. દ્રૌપદીએ કૃષ્ણ આગળ
અતિશય કલ્પાન્ત કર્યું. એને થયેલા અપમાનની
હકીકત સાંભળી કૃષ્ણે ખડે રોમાંચે પ્રતિજ્ઞા કરી કે
“ જેમના ઉપર તું યોગ્ય કારણસર કુદ્ધ થઈ છે
તેમની સ્ત્રીઓ આ પ્રમાણે હુસકે હુસકે રડશે
અને તું સર્વે રાજાઓની મહારાણી થઈશ. ”

પાંડવોના વનવાસનાં બાર વર્ષ અને અજ્ઞાત-
વાસનું એક વર્ષ એવી રીતે તેર વર્ષ
કૃષ્ણનું તત્ત્વચિંતન કૃષ્ણે તત્ત્વજ્ઞાનના ચિંતનમાં અને
અને યોગાભ્યાસમાં ગાળ્યાં. ઘોર આંગિરસ
યોગાભ્યાસ પાસેથી તેમણે આત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ
લીધો. જુદા જુદા મતોનું અને તત્ત્વોનું સંપૂર્ણ
મનન કર્યું. નાનપણમાં મલ્લશ્રેષ્ઠ અને તરુણપણે
ધનુર્ધરશ્રેષ્ઠ આવી એમની કીર્તિ હતી; હવે તે
યોગીશ્રેષ્ઠ પણ થયા. એમનું વય વનવાસની
શરૂઆતમાં આશરે ૭૦ વર્ષનું હતું; હવે તે ૮૩
વર્ષના થયા હતા.

યુદ્ધપર્વ

વનવાસુ પૂરો થયો. પાંડવોએ અજ્ઞાતવાસમાંથી
 પ્રગટ થઈ પોતાના ભાગ માટે વળી
 પાંડવોનું પ્રકટ થવું માગણી કરી. અજ્ઞાતવાસનું વધ
 ચંદ્રની કે સૂર્યની ગતિ પ્રમાણે ગણવું
 તે ઉપર મતભેદ થયો. ભીષ્મે પાંડવોની તરફેણમાં
 નિર્ણય આપ્યો, પણ દુર્યોધને તે સ્વીકાર્યો નહિ.
 લડાઈ કર્યા વિના હવે પાંડવોને ખીન્ને ઇલાજ
 દેખાયો નહિ. મદદ માગવા માટે અર્જુન દ્વારિકા
 દોડ્યો. દુર્યોધન પણ તે સાંભળી દ્વારિકા ગયો.
 કૃષ્ણે જવાબ આપ્યો: “ મારાથી હવે લડી શકાતું
 નથી. યુદ્ધિની ચાર વાત જોઈતી હશે તો કહીશ.
 એકે મને લેવો અને ખીન્નએ માફ સૈન્ય લેવું. ”

અર્જુને કૃષ્ણને પસંદ કર્યા અને દુર્યોધને સૈન્ય લીધું. બળરામ તટસ્થ રહ્યા અને યાત્રાએ નીકળી ગયા. યાદવોમાંથી કેટલાએક પાંડવોને અને કેટલાએક કૌરવોને જઈ મળ્યા. એકે આ ટંટે! એક પ્રાન્ત જેટલા રાજ્ય માટે હતો, છતાં સંબંધને લીધે આખા હિન્દુસ્તાનમાં તે વ્યાપી ગયો. ઠંઠ ઠક્ષિણ સિવાયના આખા ભારતવર્ષના ક્ષત્રિયો આ ખૂનખાર લડાઈ માટે તૈયાર થઈ કુરુક્ષેત્ર આગળ લેગા થયા. દુર્યોધન તરફ અગીયાર અક્ષૌહિણી * અને પાંડવો તરફ સાત અક્ષૌહિણી સૈન્ય લેગું થયું; એટલે લગભગ ચોપન લાખ માણસો આ પિત્રાઈઓની લડાઈમાં એકબીજાના પ્રાણ લેવા આવ્યા.

લડાઈ શરૂ કરતાં પહેલાં યુધિષ્ઠિરે ટંટાનો નિકાલ સમાધાનીથી લાવવા માટે ઘણું **કૃષ્ણવિદિ** પ્રયત્ન કર્યો. છેવટે, માત્ર પાંચ ગામ લઈ સન્તોષ માનવાની તૈયારી બતાવી કૃષ્ણને વિદિ

---

* ૨૧૮૭૦ ગજસ્વાર, એટલા જ રથી, એથી ત્રણગણા ઘોડેસ્વાર અને પાંચગણા પાયદળનું લશ્કર એક અક્ષૌહિણી કહેવાય. એટલે એક અક્ષૌહિણીમાં ૨,૧૮,૭૦૦ તો લડનારા જ હોય; એ ઉપરાંત સારથી, મહાવત વગેરે ભુદા. એકંદરે લગભગ ત્રણ લાખ મનુષ્યબળ એક અક્ષૌહિણીમાં થાય.

કરવા હસ્તિનાપુર મોકલ્યા. કૃષ્ણે તથા વિદુરે* ધૃતરાષ્ટ્ર તથા દુર્યોધનને ઘણુંઘણું સમજાવ્યા. ભીષ્મે પણ કૃષ્ણને ટેકો આપ્યો. પણ દુર્યોધને ગર્વભર્યો ઉત્તર વાળ્યો કે એક સોય ઉભી રહે એટલી જમીન પણ પાંડવોને મળશે નહિ. સર્વ અનર્થોનું કારણ દુર્યોધન છે એમ વિચારી કૃષ્ણે ધૃતરાષ્ટ્રને દુર્યોધનને કેદ કરવા સલાહ આપી. પણ મોહવશ પિતાથી તે થઇ શક્યું નહિ. ઉલટું દુર્યોધને કૃષ્ણને જ કેદ કરવા પ્રયત્ન કર્યો. પણ કૃષ્ણ ચતુરાઈથી છટકી ગયા.

વિષ્ટિ માટેની આ મુલાકાત વખતે દુર્યોધને શિષ્ટાચાર પ્રમાણે કૃષ્ણને રાજમહેલમાં રહેવા નિમન્ત્રણ કર્યું હતું; પણ કૃષ્ણ દુર્યોધનના ભાવ-રહિત આતિથ્યના લાલસુ ન હતા. એમણે વિદુરનું ગરીબ ઘર રહેવા માટે પસંદ કર્યું અને એની જોડે બેસી સાદાં શાક-રોટલો ખાવામાં આનંદ માન્યો.

વિદુર એ આ કાળના ભારતવર્ષના ત્રણ મહા-પુરુષમાંના એક ગણાય. એમનું જીવન વિદુર, ભીષ્મ અને કૃષ્ણ અત્યંત સાદું હતું. ન્યાયપ્રિયતા અને ડહાપણમાં એમની ખરોખરીએ ભાગ્યે જ કોઇ થઇ શકે. ભીષ્મ ન્યાયપ્રિય અને જ્ઞાની

---

* ધૃતરાષ્ટ્રના સાવકા ભાઈ; પણ દાસીપુત્ર.

હતા, પણ એ પોતાને અર્થના દાસ ગણી કૌરવોનો અન્યાય અટકાવવાને અસમર્થ સમજતા, એટલું જ નહિ પણ એનો ત્યાગ કરવા માટે પણ એ સમર્થ ન હતા. એમને બધા દાદા તરીકે ગણતા. રાજ્યકાર-ભારમાં કે યુદ્ધમાં એમની મદદ વિના દુર્યોધનને ચાલતું નહિ. છતાં દુર્યોધન એમની પાસે પોતાનું ધાર્યું કરાવી શકતો. એટલે દુર્યોધનના અન્યાયોમાં એની સહાય એ નિમિત્તકારણ ગણી શકાય. વિદુરનો રાજખટપટમાં કાંઈ હિસ્સો ન હતો. એમની સાધુતા અને જ્ઞાનને લીધે જ માત્ર એમને એ વાત પૂછવામાં આવતી; પણ એમને કશુંયે જવાબદારીનું કામ સોંપાયું ન હતું. ક્ષત્રિય તરીકેનું પણ એમને માન ન હતું. એ યોદ્ધાએ ન હતા. પણ એમનામાં નીકરતાથી સત્યવચન કહેવાની ભારે હિમ્મત હતી. દુર્યોધન જે અન્યાય ચલાવી રહ્યો હતો અને પુત્રમોહને લીધે ધૃતરાષ્ટ્ર એને ટેકો આપ્યો જતો હતો, તે વિષે ધૃતરાષ્ટ્રને સમજાવી દેસલાવી વિદુરે તેને અનેક રીતે ચેતવ્યો. મહાભારતના વિદુરનીતિ નામે ભાગમાં એણે ધૃતરાષ્ટ્રને આપેલી શીખામણનો સમાવેશ છે. વ્યવહારમાં ધર્મ-નીતિ કેવી હોય અને કેવી રીતે જાળવી શકાય

એનું એમાં ખ્યાન છે. કૈરવો પોતાની હઠ છોડતા નથી એમ જ્યારે એને લાગ્યું ત્યારે એણે કૈરવોનો ત્યાગ કર્યો અને હસ્તિનાપુર છોડી તીથે ચાલી નીકળ્યા. કૃષ્ણે પોતે શસ્ત્ર ન ઉગામવાનો નિશ્ચય કર્યો, પણ પાંડવોના પક્ષમાં ભળ્યા. આ રીતે આ ત્રણ જ્ઞાની અને મહાત્મા પુરુષોએ આ કુટુંબ-કલેશમાં ત્રણ જુદી જુદી જાતના ભાવ ભજવ્યા. એકે અન્યાયી છતાં ચાલુ મુકુટધારી રાજાને ટકાવી રાખવામાં જગતનું કલ્યાણ માન્યું, બીજાએ એનો ત્યાગ કરી મૌન ધારવાનું ઉચિત માન્યું અને ત્રીજાએ એ રાજાનો નાશ કરવામાં જ પુરુષાથ માન્યો.

બન્ને બાબુથી લડાઈની તૈયારીઓ થઈ. કુરુક્ષેત્રમાં બન્નેનાં દળો ગોઠવાયાં. કૃષ્ણે અર્જુનનું સારથિત્વ લીધું. લડાઈ શરૂ કરવાની અણી વખતે બે બાબુનું સર્વ સૈન્યદળ નિહાળવા અર્જુનનો રથ આગળ આવ્યો. શંખો પુકાયા. અર્જુન બે બાબુની તપાસણી કરવા લાગ્યો. ત્યાં અર્જુને જોયું કે આ લડાઈમાં કેવળ સગાંવહાલાંઓ જ પરસ્પર લડે છે. આવા ભયંકર યુદ્ધનાં માઠાં પરિણામ તેની દષ્ટિ આગળ તરી આવ્યાં. એણે એમાં પ્રભાનો

નાશ, ક્ષાત્રવૃત્તિનો લોપ અને આર્યોની અધોગતિ સ્પષ્ટ જોઈ. આથી એને બહુ શોક થયો. એ લડાઈમાંથી નિવૃત્ત થવા તત્પર થયો. એનો આ શોક કુસમયે, પોતાની ક્ષાત્ર પ્રકૃતિમાં રહેલા બળવાન સંસ્કારોની પૂર્ણ ઓળખાણ વિના અને સહસ્ર વિવેકના બળથી નહિ, પણ ક્ષણિક મોહથી ઉત્પન્ન થયેલો જાણી, કૃષ્ણે એને આ સમયે જે જ્ઞાનોપદેશ આપ્યો તે ભગવદ્ગીતામાં * ગવાયેલો છે. આ ઉપદેશથી અર્જુનનો મોહ ઉતરી ગયો અને તે લડાઈ માટે સજ્જ થઈ ગયો.

ગીતાનું રહસ્ય સમજવું સહેલું નથી. લખાણ દ્વારા એ રહસ્ય જાણી શકાતું નથી ગીતાપદેશ અને ગેરસમજૂતીઓ જ વધે છે. જે વાચકોને માટે આ જીવનચરિત્ર યોજાયેલું છે તે એનું સર્વ રહસ્ય સમજી શકે એવી સાધારણ રીતે આશા રાખી શકાય નહિ. એમને એટલું જ કહી શકાય કે એ શાસ્ત્રનું સત્પુરુષ પાસેથી વારંવાર શ્રવણ કરવું, શ્રદ્ધાથી એનું વારંવાર મનન અને અધ્યયન કરવું, ઇંદ્રિયો અને મનને સંયમમાં રાખી ભક્તિ

---

* આ ચરિત્રમાં ગીતાના ઉપદેશનો સાર જાણીને આપ્યો નથી. એ ઉપદેશ સત્પુરુષ પાસેથી જ સાંભળવો પડે છે.

કરવી અને સત્ય, દયા, ક્ષમા, અહિંસા, પ્રહાર્ય
 ઇત્યાદિ ગુણો વધારવા, એટલે ગીતા પોતે જ
 પોતાનું રહસ્ય સમજાવશે. જ્યાં સુધી ગીતાનું
 રહસ્ય સમજાયું ન હોય ત્યાં સુધી સત્કર્મોમાં
 પ્રીતિવાળા થવું, પોતાનાં દેશ, કાળ, વય,
 પરિસ્થિતિ, જાતિ, શિક્ષણ, કુળ વગેરેના સંસ્કારોને
 અનુસાર જે કર્તવ્યકર્મો પ્રાપ્ત થાય તે ધર્મખાદ્યથી,
 એ દ્વારા મોક્ષપ્રાપ્તિની લાચકાત મેળવવાની
 ઇચ્છાથી ક્યાં જવાં. આ માર્ગ નિર્ભયતાનો છે.
 એ રીતે વર્તી ન રાખનારની ઉન્નતિ થયા વિના રહે
 જ નહિ.

વિ. સં. પૂર્વે ૩૦૪૬ના વર્ષના માગશર સુદ
 ૧૪થી અઠાર દિવસ સુધી ઘનઘોર યુદ્ધ
 યુદ્ધવર્ણન ચાલ્યું. એ લડાઈની બધી વાતો અહીં
 કહેવી પાલવે નહિ. એમાંના કૃષ્ણને લગતા બે-
 ચાર પ્રસંગો જ અહીં વર્ણવીશું. દશ દિવસ સુધી
 બીજમ કૌરવોના અને બીજ પાંડવોના સેનાપતિ
 હતા. એકે પાંડવો કૌરવોનો કચ્ચરઘાણુ તો ખૂબ
 કરતા, પણ બીજમ હોય ત્યાં સુધી જીતવું કઠણ હતું.
 નવમે દિવસે બીજમે પાંડવોનું ખૂબ નુકસાન કર્યું.
 અર્જુનને બચાવવા કૃષ્ણે રથને ફેરવવામાં પોતાની

સર્વ કુશળતા દાખવી, તોપણ અર્જુન મૂર્છિત થયો. આ જોઈ કૃષ્ણને બહુ માફ લાગ્યું. એમને થયું કે ભીષ્મ પોતે પવિત્ર અને પૂજનીય હોવા છતાં કૌરવોનો પક્ષ તાણી અધર્મને આશ્રય આપે છે. એ એક મરે તો લડાઈનો અંત વહેલો આવે. આ વિચારથી પોતાની ન લડવાની પ્રતિજ્ઞા છતાં કૃષ્ણ સુદર્શન ચક્ર લઈ ભીષ્મના રથ ભણી દોડ્યા. કૃષ્ણને પોતાની સામે ચક્ર લઈ આવતા જોઈ ભીષ્મે મહાન આશ્ચર્યકારક કૃત્ય કર્યું. એણે પોતાનાં ધનુષ્યબાણ રથમાં સુકી દીધાં અને બે હાથ જોડી બોલ્યા: “ દેવદેવેશ જગન્નિવાસ શ્રીકૃષ્ણ ! તારે હાથે મરણ આવે તો ઘણું જ સારું. આ લોક અને પરલોક બંને સુધરે. આવ અને ખુશીથી મને માર. ” આ પ્રેમની ઢાલ આગળ બીચારા સુદર્શન ચક્રની ધાર પણ ખુટી થઈ ગઈ. પ્રતિજ્ઞા ભૂલી મારવાને ઉદ્યુક્ત થયેલા કૃષ્ણ શાંત થઈ ગયા. એમણે ભીષ્મને અન્યાયનો પક્ષ લઈ અનર્થનું મૂળ ન થવા સમજાવ્યા. ભીષ્મે કહ્યું: “ રાજ પરમ દેવત છે. તેનું અમારાથી નિવારણ કરી શકાય નહિ. ” કૃષ્ણે કહ્યું: “ કેંસને યાદવોએ ફર કર્યો, કારણકે તેને સમજાવતાં છતાં પણ તે

સમજ્યો નહિ. એ તને ખબર છે ને ? ” આ પ્રમાણે અધર્મી રાજાને દૂર કરાય કે નહિ એ વિષે તાર્કિક વાદવિવાદ ચાલતો હતો, એટલામાં અર્જુન સાવધ થયો અને કૃષ્ણને પ્રતિજ્ઞા ન તોડવા સમજાવી પાછા રથમાં લઇ ગયો. ફરીથી રીતસર યુદ્ધ શરૂ થયું.

દશમે દિવસે પાછું અર્જુન અને ભીષ્મ વચ્ચે યુદ્ધ શરૂ થયું. તે દિવસે અર્જુનનાં બાણોની વૃષ્ટિથી ભીષ્મ વીંધાઈ ગયા. આ પ્રમાણે આ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી, જ્ઞાની મહાત્માની જીવનલીલા પૂરી થઈ.

ભીષ્મ પછી દ્રોણાચાર્યને કૌરવોનું સેનાપત્ય મળ્યું. ત્યાર પછી ત્રીજે દિવસે અર્જુનનો પુત્ર અભિમન્યુ અતિશય વીરતા દાખવી રણમાં પડ્યો. તે રાત્રે અર્જુને પ્રતિજ્ઞા કરી કે બીજા દિવસના સૂર્યાસ્ત પહેલાં દુર્યોધનના અનેવી જયદ્રથનો વધ ન થાય તો પોતે ચિતામાં બળી મરે. બીજે દિવસે જયદ્રથનું રક્ષણ કરવા કૌરવોની વ્યૂહરચના મંડાઈ. પણ છેવટે પોતાની જ ગફલતથી છેક સૂર્યાસ્ત સમયે તે માર્યો ગયો અને અર્જુનની

કૃષ્ણ

પ્રતિજ્ઞા પાર પડી. આથી ક્રોધે ભરાઈ કૈરવોએ રાત્રિયુદ્ધ શરૂ કર્યું. કર્ણે ભેરથી પાંડવો પર હલ્લો કર્યો, પણ ભીમનો પુત્ર ઘટોત્કચ રાત્રિયુદ્ધમાં કુશળ હતો. એણે કૃષ્ણની સલાહથી રાક્ષસી માયા રચી કૈરવો પર પથરા વગેરેની વૃષ્ટિ કરી ખૂબ ઘાણુ વાળ્યો, એટલે કર્ણે એના ઉપર પોતાની અમોઘ શક્તિ નાંખી એનો અન્ત આણ્યો. કર્ણને એવું વરદાન હતું કે એ શક્તિ જેના ઉપર એ નાંખે તેનો અવશ્ય વધ થાય, પણ એ શક્તિનો એનાથી એક જ વાર ઉપયોગ થઈ શકે. એ શક્તિનો એ અર્જુન સામે ઉપયોગ કરવા ધારતો હતો, પણ કૃષ્ણ આ વાત જાણતા હોવાથી આટલો વખત એ અર્જુનને કર્ણ સામે લડવા દેતા ન હતા. એ શક્તિ ઘટોત્કચ ઉપર વપરાઈ જવાથી અર્જુન એ વિષે ભયમુક્ત થયો.

બીજે દિવસે દ્રોણે દ્રૌપદીના પિતા તથા ત્રણ ભાઈઓને ઠાર કર્યા. આથી દ્રોણવધ દ્રૌપદીના મોટા ભાઈ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તથા દ્રોણ વચ્ચે દારણ્યુદ્ધ ચાલ્યું. પાંચ દિવસના સતત ઝ્રમથી થાકી ગયેલા દ્રોણે છેવટે પોતાનાં

શસ્ત્રો મુકી દીધાં અને ક્ષણવાર સમાધિ લગાવી. તે
અવસર ભેઠ ધૂળટણુને દ્રોણનું માથું ઉડાડી નાંખ્યું.
દ્રોણ પછી કુર્ણુ સેનાપતિ થયો. એની અને

અર્જુનની વચ્ચે દારુણ યુદ્ધ ચાલ્યું.
કુર્ણુવધ એ એમાં કેણુ ચઢે એ ઠરાવવું
મુશ્કેલ છે. પણ કુર્ણુ ગર્વિષ્ઠ અને બડાઈખોર
હતો. એણે અત્યાર સુધીમાં દુર્યોધનને ખોટી
સલાહ આપી અનેક અકર્મો કરાવ્યાં હતાં. લડાઈમાં એનું
દેવ વિપરીત થયું. એના રથનો ચાક એકાએક એક
ખાડામાં પડી ગયો. એને ઉચકીને બહાર કાઢવા માટે
એણે શસ્ત્ર મુકી દીધાં અને અર્જુનને પણ થોડીવાર
લડાઈ થોભાવવા ઠહું. પણ કૃષ્ણે એમ કરવા અર્જુનને
ચોખ્ખી ના પાડી. જેણે પદે પદે અધર્મ કર્યો છે
તેને આ સમયે સ્વાર્થ માટે ધર્મનું ખડાનું કાઢવાનો
અધિકાર નથી. આથી અર્જુને પોતાનાં બાણ
ચાલુ રાખ્યાં. કુર્ણુ ચાકને કાઢવા જતાં એક
આણથી વિધાઈ મરણ પામ્યો.

હવે કૌરવોની પડતી થવા લાગી. દુર્યોધન
સિવાય સર્વ લાઈઆ અને એના
દુર્યોધનવધ ધણાખરા થોહ્યા તથા સૈન્ય માર્યા
ગયાં હતાં. છેવટે દુર્યોધનને નાસીને એક ધરામાં

સંતાઈ જવું પડ્યું. ત્યાં પણ એ પકડાયો. ત્યાં ભીમ અને દુર્યોધન વચ્ચે ગદાયુદ્ધ થયું. આ વખતે ભીમે છળયુદ્ધ કરી, કૌરવ રાજાની સાથળ ઉપર ગદાનો પ્રહાર કરી એને મરણુતોલ ધાયલ કર્યો.

લડાઈનો હવે અંત આવી ગયો. પાંડવોએ કૌરવોના તંબુઓનો કબજો લીધો અને તેમાં પોતાના પક્ષનાં રહ્યાંસહ્યાં માણસોને રાખ્યાં. રાત્રે અશ્વત્થામા, કૃપાચાર્ય અને કૃતવર્મા યાદવે એ તંબુમાં પેસી ઉંઘમાં એમનાં ખુન કર્યાં. એમાં ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, દ્રૌપદીના પુત્રો વગેરે માર્યા ગયા. કૃષ્ણે દીર્ઘદષ્ટિથી પાંડવોને એ તંબુઓમાં રાતવાસો ન કરવા સલાહ આપી હતી, એટલે એ પોતે ત્યાં રહ્યા ન હતા. તેથી માત્ર એ જ બચી ગયા.

આ રીતે કૃષ્ણના સુકાન તળે રહી પાંડવો આ રણ-નદી તરી ગયા ખરા, પણ એ જીત હાર કરતાં ઉજળી ન હતી. પાંડવપક્ષમાં પાંચે ભાઈઓ, કૃષ્ણ અને સૈન્યજિત યાદવ એ સાત, અને કૌરવપક્ષમાં કૃપ, અશ્વત્થામા અને કૃતવર્મા એ ત્રણ બાકી રહ્યા.

લડાઈ પૂરી થયા પછી યુધિષ્ઠિર પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યા. રાજ્ય સ્વીકારવાની ઝેણે ના પાડી. કૃષ્ણે એને ઘણા સમજાવ્યા, પણ એના મનનું સમાધાન થયું નહિ. છેવટે કૃષ્ણે એને રણક્ષેત્રમાં ધાયલ થઈ પડેલા ભીષ્મ પાસે લઈ ગયા. એણે કરેલા રાજધર્મ અને મોક્ષધર્મના ઉપદેશથી યુધિષ્ઠિરનું સમાધાન થયું અને એ રાજ્ય સ્વીકારવા કબુલ થયા. એનો અભિષેક કરી તથા અશ્વમેધ કરવાની સલાહ આપી કૃષ્ણ સ્હેજ નવરા પડે છે એટલી વારમાં વળી એક બીજું સંકટ પાડવો પર આવ્યું. યુદ્ધમાં પાંડવોના સર્વે પુત્રો માર્યા ગયા હતા. માત્ર અભિમન્યુની વિધવા ઉત્તરા તે વખતે સગલાં હતી, એના ઉપર જ વંશના વિસ્તારનો આધાર રહ્યો હતો. પણ છેલ્લે અશ્વત્થામાએ એ ગર્ભ ઉપર પણ ઘ્રાસાત્ર*

* ભારત યુદ્ધમાં ઘ્રાસાત્ર, નારાયણાત્ર, વૈષ્ણવાત્ર, અગ્ન્યત્ર વગેરે અનેક અસ્ત્રોનાં નામ આવે છે. એમ મનાય છે કે એ મંત્રવિદ્યાની શક્તિઓ છે. એ અસ્ત્રવિદ્યા હવે લુપ્ત થઈ ગઈ છે; પણ એ વાતો ખોટી છે એમ માનવું ભૂલભરેલું છે. મંત્રથી સર્પ, વીંછી વગેરે ઉતારનારા આજે પણ કેટલાક હોય છે. એક વાર મંત્રવિદ્યા સાધવાનો ભારતવર્ષમાં છંદ જ હતો.

નાંખી, એને મારી નાંખ્યો હતો. આથી એ બાળક મરેલું અવતર્યું. હવે વંશ ચાલુ રહેવાની સવે આશા નષ્ટ થઈ. સ્ત્રીઓમાં રડારોળ થઈ રહી. ઉત્તરા કૃષ્ણની આગળ ખૂબ વિલાપ કરવા માંડી. એ કૃષ્ણથી સાંભળી શકાયો નહિ. દયાથી એમનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું. એ ઉત્તરાના ઓરડામાં ગયા અને એક આસન પર આચમન કરી બેઠા. પછી મૃત બાળકને બેળામાં લઈને મોટે સ્વરે બોલ્યા: “મેં આજસુધી મજકરીમાં સુદ્ધાં અસત્ય લાષણ કયું નથી અને સુદ્ધમાંથી પાછો ફર્યો નથી, તે મારાં પુણ્યથી આ મૃત બાળક જીવતો થાઓ. મારી સદૈવ ધર્મપ્રિયતા અને ધર્મના અધિષ્ઠાતા બ્રાહ્મણો પ્રત્યેની પૂજ્યતાને લઈને અભિમન્યુનો પુત્ર જીવન્ત થાઓ. મેં વિજયમાં સુદ્ધાં બીજાનો વિરોધ કર્યો નથી તેને લઈને આ બાળકના પ્રાણ પાછા આવો. કંસ અને કેશીનો મેં ધર્મથી નાશ કર્યો હોય તો તે બાળકથી આ બાળક ફરીથી સચેતન થાઓ.” આમ શ્રીકૃષ્ણ બોલતા હતા, ત્યાં ધીમે ધીમે તે બાળકનો શ્વાસ ચાલવા લાગ્યો અને થોડી વારમાં તેણે રુદન કરવા માંડ્યું. આ બાળક તે રાજા પારક્ષિત, જેને શુકે ભાગવત

યુદ્ધપદ

સંભળાવ્યું એવી પુરાણની કથા છે. ત્યાર પછી
યુધિષ્ઠિરનો અશ્વમેધ થયો. યજ્ઞને ઉત્તમ રીતે પાર
પાડી શ્રીકૃષ્ણ દ્વારિકા આવ્યા.

ઉત્તરપર્વ

યુદ્ધ પછીનું કૃષ્ણનું બાકીનું જીવન ઘણુંખરું દ્વારિકામાં જ ગયું. યુદ્ધ પછી કૃષ્ણ કેટલાકને મતે ૩૬ અને કેટલાકને મતે ૧૮ વર્ષ જીવ્યા હતા. આ અવધિમાં એમણે અનેક મુમુક્ષુઓને જ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો; ગો-બ્રાહ્મણની રક્ષા કરી; ગરીબોને દાન આપી તેમનાં હઃખ ટાળ્યાં. એમાંથી સુદામાની વાત પ્રસિદ્ધ છે.

સુદામા અને કૃષ્ણ સાંદીપનિની શાળામાં સાથે લણ્યા હતા અને બન્ને ગાઢ મિત્રો થયા હતા. પણ સુદામાનો ગૃહસંસાર ઘણો ગરીબીવાળો થયો. તેથી પત્નીના આગ્રહથી એ એક વાર કૃષ્ણ પાસેથી મદદ

મેળવવાની આશાથી દ્વારિકા ગયા. મિત્રને ભેટ તરીકે આપવા ગરીબ બ્રાહ્મણીએ ક્યાંકથી માગી આણેલા બે મુઠી પૌંઆ સુદામાની પીછાડીએ બંધાવ્યા. કૃષ્ણ રુકિમણીના મહેલમાં બેઠેલા હતા, ત્યાં સુદામા જઈ પહોંચ્યા. તેને જોતાં જ કૃષ્ણ આનંદથી પલંગ પરથી કુદી પડ્યા. બન્નેની આંખોમાંથી આંસુનાં નીર વહેવા લાગ્યાં. કૃષ્ણે ઉના પાણી વતી સુદામાનાં ચરણો ઘેાયાં અને તે ચરણોદકને પોતાની આંખે લગાડ્યું. મધુપર્કથી તેની પૂજા કરી અને પોતાના જ પલંગ ઉપર પાસે બેસાડ્યા. બાળપણની અને વિદ્યાર્થી-અવસ્થાની વાતો કરવામાં બે મિત્રોએ આખી રાત ગાળી. કૃષ્ણે સુદામાની કૌટુંબિક સ્થિતિના સમાચાર પૂછ્યા અને ભાણીએ મોકલેલી ભેટ માટે અત્યંત પ્રેમથી માગણી કરી. સુદામાએ લજવાતાં લજવાતાં પૌંઆની નાની પોટલી કાઢી આપી. જાણે અમૃત મળ્યું હોય એમ કૃષ્ણે તેમાંથી મુઠી ભરી વખાણી વખાણી ખાધા. બીજી મુઠી રુકિમણી વગેરેએ માગી લીધી. બીજે દિવસે કૃષ્ણની સ્ત્રીઓએ સ્નાનાદિક વગેરેથી અને મિષ્ટાન્નથી બ્રાહ્મણનું સારી રીતે આતિથ્ય કર્યું. સુદામા ઘેર જવા નીકળ્યા તે

વખતે કૃષ્ણ દૂર સુધી વળાવવા ગયા. શરમના માર્યા સુદામાએ કૃષ્ણની આગળ કશી ચાચના કરી નહિ. કદાચ મૈત્રીનો પવિત્ર સમાનતાનો સંબંધ દાતા અને ચાચકના હીન સંબંધથી કલુષિત થવાની ધાસ્તીથી કૃષ્ણે પણ વિદાય કરતાં એને કશું આપ્યું નહિ. પણ સુદામાએ ઘેર જઈ જોયું તો પોતાને ઘેર સમૃદ્ધિ જોઈ. આ સર્વ સંપત્તિ કૃષ્ણ તરફથી આવી એમ જ્યારે એના જાણવામાં આવ્યું ત્યારે પ્રેમ અને કૃતજ્ઞતાથી તેનું હૈયું ભરાઈ ગયું અને કૃષ્ણની મિત્રભક્તિનું વારેવારે આશ્ચર્ય થયા કર્યું.

રાજમદ એ કૃષ્ણના કાળના ક્ષત્રિયોનું પ્રધાન દૂષણ હતું. એ મદનું મર્દન કરવું યાદ વેાને રાજમદ એ કૃષ્ણના જીવનનું ધ્યેય હતું એમ કહી શકાય. એ ઉદ્દેશથી એમણે

રાજ્યલોભી અને ઉન્મત્ત કંસ, જરાસંધ, શિશુપાળ ઇત્યાદિનો નાશ કર્યો. એ જ ઉદ્દેશથી કૌરવ કુળનું નિકંદન કરાવતાં આંચકો ખાધો નહિ. પણ હવે એ રાજમદ ત્યાંથી ઉતરી સ્વજ્ઞાતિમાં ભરાયો. એમના પ્રભાવથી યાદવો સમૃદ્ધિને શિખરે પહોંચ્યા હતા. એમને ‘તું’ કહેવાની કોઈની હિમ્મત ન હતી. એટલે એ પણ હવે છકી ગયા. માથે શત્રુ ન રહ્યા

એટલે વિલાસી થયા. જુગદું અને દારૂનું છટેચોક
સેવન કરવા લાગ્યા. દેવપિતૃની નિન્દા, પરસ્પર દ્વેષ
દિવસે દિવસે વધવા લાગ્યા. સ્ત્રીઓની ઉપર નિર્લજ્જ-
પણે અત્યાચાર કરવા લાગ્યા. આવી યાદવોની
અવનતિ જોઈને કૃષ્ણને બહુ દુઃખ થયું. એ સ્થિતિ
સુધારવા વૃદ્ધ વસુદેવ રાજાએ પુષ્કળ પ્રયત્ન કર્યો.
દારૂ પીવાની મનાઈ કરી, પણ યાદવોએ છુપી રીતે
તે વ્યસન ચાલુ જ રાખ્યું, અને એમનું ઉન્મત્તપણું
કમતી થયું નહિ. આ સર્વ વિપરીત બુદ્ધ વિનાશ-
કાળની નિશાની છે એમ કૃષ્ણે જોઈ લીધું, એટલે
પ્રવૃત્તિમાંથી તેમણે પોતાનું મન ઉદાસ કર્યું.

વિ. સં. પૂર્વે ૩૦૧૦ (અથવા ૩૦૨૮) મા
વર્ષે કાર્તિક વદી ૩૦ને દિવસે સૂર્ય-
યાદવસંહાર ગ્રહણ પડ્યું. એ પર્વ નિમિત્ત
કૃષ્ણે સર્વ યાદવોને પ્રભાસ તીર્થ જવાની સલાહ
આપી. સ્ત્રીપુત્ર સહિત સર્વે યાદવો ત્યાં ગયા.
ગ્રહણ છુટ્યા પછી ત્યાં એક મહોત્સવ થયો.
સુરાનો પ્રતિબંધ અહીં લાગુ ન હોવાથી નાચ તાલ
સાથે દારૂ પશુ બેશુમાર ઉડ્યા. વાતવાતમાં
ભારતીય યુદ્ધની સ્મૃતિઓ શરૂ થઈ. તેમાં વિરુદ્ધ
પક્ષમાં ગચેલા યાદવો એકબીજાની જોડે વાદવિવાદો

કૃષ્ણ

ચડ્યા. વાહમાંથી ગાળાગાળી અને ગાળોમાંથી લડાઈએ ઉતરી પડ્યા. થોડી વારમાં તો લોહીની નદીઓ વહેવા લાગી. માત્ર બળરામ અને કૃષ્ણ તટસ્થ રહ્યા; પણ તેમને ચે મારવા યાદવો ઉઠ્યા ત્યારે તેમણે પણ શસ્ત્રો ઉઠાવ્યાં. શસ્ત્રો ન મળ્યાં, એટલે સમુદ્રતીરે ઉગી નીકળેલી મોટી મોટી ડાંગ જેવી સોટીઓ લઈ તેથી સર્વે ભાંડ્યા.

ક્રાંત સ્ત્રીઓ, છોકરાં, દ્વારિકામાં રહેલાં વૃદ્ધ જનો અને રામ તથા કૃષ્ણ સિવાય સર્વે યાદવ ક્ષત્રિયોનો—એટલે આશરે પાંચ લાખ માણસોનો—આ દારૂની ધૂનમાં નાશ થયો. કૃષ્ણના સર્વે પુત્ર-પૌત્રો પણ આ યુદ્ધમાં પડ્યા.

ભારતીય યુદ્ધની શરૂઆતમાં કુળના સંહારથી જે અનિષ્ટ પરિણામો નીપજવાની અર્જુનને ધાસ્તી હતી, તે સર્વે ખરી પડી. અસુરોના નાશથી ભૂભાર ઉતારવાની કૃષ્ણની મુરાદ એ વ્યક્તિઓના સંહાર-પૂરતી ખરી પડી, પણ આસુરી સંપત્તિનો કાંઈ તેથી નાશ થયો નહિ. એ તો રબરની કોથળીમાં ભરેલી હવાની માફક ડાબો ખૂણો દાબતાં જમણે ખૂણે અને જમણે ખૂણે દાબતાં ડાબે ખૂણે પુગી ઉઠેલી જણાઈ. ઝં ત્રાહિ ! ત્રાહિ !

કૃષ્ણે પેતાના સારથિને બોલાવી આ ભયંકર
હકીકત હસ્તિનાપુર જઈ પાંડવોને
નિર્વાંજી જણાવવા કહ્યું અને યાદવોની સ્ત્રીઓ
તથા બાળકોને દ્વારિકાથી લઈ જવા અર્જુનને સંદેશો
કહેવડાવ્યો. સારથિ હસ્તિનાપુર ગયો અને કૃષ્ણે
સ્ત્રીઓ તથા બાળકોને દ્વારિકા પહોંચાડ્યાં.
બળરામે પ્રાણનો નિરોધ કરી દેહ છોડવા સમુદ્ર-
કિનારે આસન વાળ્યું. કૃષ્ણે દ્વારિકા જઈ વસુદેવ-
દેવકીના પગમાં માથું મુકી સર્વે શોકજનક સમાચાર
સંભળાવ્યા અને યોગથી પ્રાણત્યાગ કરવાનો
પોતાનો નિશ્ચય જણાવ્યો. નમસ્કાર કરી કૃષ્ણ
શહેર બહાર નીકળ્યા અને એક ઝાડને અઢેલી
ડાબી સાથળને ઉભી રાખી, તે ઉપર જમણે પગ
મુકી બ્રહ્માસન વાળી બેઠા. એટલામાં એક ભીલે
કૃષ્ણના પગના તળીયાને મૃગનું મોં સમજી તે
ઉપર તાકીને બાણ માર્યું. આ રીતે જગદ્ગુરુ
ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો અન્ત આવ્યો.

શ્રીકૃષ્ણનું આખું ચરિત્ર નિઃસ્વાર્થ લોક-
સેવાનું અનુપમ દષ્ટાન્ત છે. જન્મ્યા
કૃષ્ણમહિમા ત્યારથી તે લગભગ સો કે સવાસો
વર્ષ સુધી એમણે કદીયે નીરાંત વાળી નથી.

બાળપણ ગરીબીમાં કાઢ્યું, માબાપના વિયોગમાં કાઢ્યું; પણ એ બાળપણને પણ એમણે એવી સુંદર રીતે દીપાવ્યું કે ભારતવર્ષનો મોટો ભાગ એ બાળકૃષ્ણની ઉપર જ મુગ્ધ થઈ માત્ર એટલા જ જીવનને પણ અવતાર માનવામાં પોતાને કૃતાર્થ થતો સમજે છે. એમની યુવાવસ્થા માતાપિતાની સેવામાં, રખડતાં સ્વજનોને એકત્ર કરી એમનામાં નવું જીવન જગાડવામાં, પોતાના પરાક્રમથી નિઃસહાય રાજાઓને મદદ કરવામાં અને સામાન્ય લોભી રાજાઓનો સંહાર કરવામાં ગયો. એમના આયુષ્યનો ત્રીજો કાળ એમણે તત્ત્વચિન્તન અને જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં ગાળ્યો. આ પછી તેમણે યુદ્ધ કરવાનું છોડી દીધું, તોપણ પોતાના આતુર્યથી ન્યાયીને ન્યાય આપવામાં એમણે પાછી પાની કરી નથી. એમને જ લીધે નરકાસુરના પંજમાંથી અબળાઓનો છુટકારો થયો, જરાસંઘનો પુરુષમેધ અટક્યો અને પાંડવોને ન્યાય મળ્યો. ભારેમાં ભારે રાજ્ય-ખટપટ કરતાં છતાં એ એમણે મશ્કરીમાં પણ અસત્ય ભાષણ કયું નથી, ધર્મના પક્ષને છોડ્યો નથી, વિજયમાંયે શત્રુનો વિરોધ કર્યો નથી, એવી એમની પ્રતિજ્ઞા ભગવાન વ્યાસે ગાઈ છે, અને

એની સાબીતી તરીકે પરિક્ષિતના પુનરુજ્જીવનનું દિવ્ય જણાવ્યું છે. આટલું છતાં યે એમના ઉપર જ્યાં કપટનું આળ ચઢે એવું જણાય છે, ત્યાં તે કાળની યથાર્થ હકીકત સમજવામાં કાંઈક ખામી હોવાનો સંભવ હોવો જોઈએ.

કૃષ્ણના દેહાન્ત પછી વૃદ્ધ વસુદેવ, દેવકી અને કૃષ્ણની પત્નીઓએ કાષ્ઠભક્ષણ કર્યું. ખાકીના માણસોને અર્જુન હસ્તિનાપુર લઈ ગયો. કૌરવોનું નિકંદન કરનાર બાણાવલી અર્જુન અવસ્થાથી અને કૃષ્ણના વિયોગથી એટલો બધો નિર્ભળ બની ગયો કે રસ્તામાં કેટલાક લૂંટારૂઓ સામે પણ એ સંઘનું રક્ષણ કરી શક્યો નહિ, અને એનું દ્રવ્ય લૂંટાયું. પાંડવોની રાજપ્રતિષ્ઠા અને શાસનમાં કેટલી ઢીલાશ આવી હશે એ આ નાનકડા બનાવમાં તરી આવે છે. યુધિષ્ઠિરે યાદવોના જુદા જુદા વંશજોને જુદે જુદે ઠેકાણે રાજાઓ બનાવી પોતાની કૃતસતા દર્શાવી. પછી પરિક્ષિતને સિંહાસન પર બેસાડી પાંચે ભાઈઓ દ્રૌપદી સાથે હિમાલયમાં ચાલી નીકળ્યા. ત્યાં જ તેમનો અન્ત થયો.

કૃષ્ણના અન્તથી ભારતવર્ષમાં કલિયુગનો પ્રારંભ થયો.

નોંધ

ગોકુળપર્વ

પૃ. ૯૧, લી. ૫: આકાશવાણી—ચિત્તમાં ભૂત-ભવિષ્ય-વર્તમાનનું જ્ઞાન રહ્યું છે એવો યોગીઓનો અનુભવ છે. જેણે પરિપૂર્ણ રીતે સત્ય પાળ્યું છે તેની વાણી ભવિષ્યની હકીકતો વિષે પણ ખરી પડે છે. ખીજાઓને પણ એનું ઘણીવાર સ્વાભાવિક સ્ફુરણ થાય છે, પણ કાંઈક અદ્ભુત ધ્યાન ખેંચાય એવા પ્રસંગ સાથે સ્ફુરણ થાય ત્યારે સામાન્ય માણસો એ જ્ઞાનને ઓળખે છે. કોઈવાર તે ગેખી અવાજના રૂપમાં, કોઈવાર જાગૃતમાં કે સ્વપ્નમાં કોઈ વ્યક્તિના દેખાવ સાથે એ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તે આકાશવાણી કે દિવ્યદર્શનને નામે ઓળખાય છે.

પૃ. ૧૦૫, લી. ૧: આપણા યુગના...છે. આપણા ઉપર છેક અલ્પ વયથી જ એવા હલકા સંસ્કાર પડવા માંડે છે

કે આજના કાળમાં આઠદશ વર્ષના બાળકને પણ બ્રહ્મચર્ય-
વિરોધી વિચારોથી મુકત ન ગણી શકાય એવું ઘણાક અનુ-
ભવીઓનું માનવું છે. જે વિષે બાળક અજ્ઞાન છે તે વિષેના
વિચારો આપી ઉલટો એને એ વિષય ઉપર વિચારતો
કરી મુકવો એ ઠીક નથી એવી ધાસ્તીથી એ વિષે મૌન
રાખવું એ તેમને ઉચિત લાગતું નથી. આજના તાત્કાલિક
ધ્વજાન માટે બ્રહ્મચર્યના સંબંધમાં બાળકોને ચેતવી દેવા
એ સલાહ અયોગ્ય નહિ ગણાય. પણ એ રોગનો ધ્વજાન
છે, અટકાવ નથી એ યાદ રાખવું જોઈએ. ખરો ઉપાય તો
વાતાવરણ શુદ્ધ કરવામાં, હલકા સંસ્કારો પડે એવા સંજોગોથી
બાળકોને દૂર રાખવામાં, તથા નિર્દોષ વ્યવહારનું એમને દર્શન
થાય અને બાહ્ય વ્યવહાર પાછળ કોઈ ચોરીનો વ્યવહાર રહ્યો
છે એવી એમને ગંધ પણ ન આવે એવી સૃષ્ટિ નિર્માણ
કરવામાં છે. આપણાં કેટલાંયે કુટુંબોમાં માની બાળકને
ધનામની લાલચ કે છેવટની ધમકી સારી કન્યા ન લાવવાની
કે ન મળવા વિષેની હોય છે. બાળકોને કહેવાની આપણી
કેટલીયે લોકકથાઓનું સાધ્ય રાજની કુંવરી જોડે લગ્ન
કરાવી આપવાનું હોય છે ! જાણે પરણવું જીવનનું ધ્યેય
હોયની શું ? આપણા વિલાસી વિનોદો, રાજસી ભોજનો,
હલકી નવલકથાઓ, ખીમત્સ નાટકો અને સીનેમાઓ, નફ્ટ
જાહેરખબરો કેટલાંયે કિશોર-કિશોરીઓનું જીવન પોતાને
તેમજ સમાજને શાપરૂપ કરી મુકે છે, એનો વિચાર કરતાં
હૃદય કંપી ઉઠે છે. એ લોકકથાઓના કે નવલકથાઓના,

નાટકોના કે સીનેમાઓના, ઇતિહાસસંશોધકો બલે સંગ્રહ અને સમાલોચના કરે. ધૂળધોયાની માફક એમની પણ જરૂર છે જ. પણ જૂનું સમાજમાં એતપ્રેત થયેલું, માટે આપવા જેવું જ એ વિચાર ભૂલભરેલો છે.

આપણા ભક્તો પણ એ જ વાતાવરણમાં ઉછરેલા, એમના હૃદયમાંયે સૂક્ષ્મ રીતે વિલાસી વૃત્તિઓનાં બીજ રહેલાં, તે એમનાં બજનોમાં તરી આવ્યા વિના રહ્યાં નહિ. એમણે કૃષ્ણને સ્ત્રી માટે રીસાતો, સ્ત્રી મળવાની લાલચે મનાતો, ગોપીઓ જોડે સંકેતો કરતો, રાધા જોડે છુપું લગ્ન કરી આવતો એવો બાળક અને વ્યભિચારી યુવાન ચીતર્યો છે અને એ સર્વેનો ‘પરમેશ્વરની સર્વ’ લીલાઓ દિવ્ય અને નિર્ગુણ છે’ એ માન્યતા તળે બચાવ કર્યો છે. એ બચાવમાં ખરી નિર્ગુણતા અને દિવ્યતા એમની નિર્વ્યાજ શ્રદ્ધાની જ છે. એ સિદ્ધાન્તમાં પોતાની નિષ્કપટ શ્રદ્ધાથી જ એવાં બજનો રસપૂર્વક ગાતાં છતાં એઓ નિર્ગુણ પદને પામી શક્યા. અસત્યમાંથી સત્યમાં જવાય છે એ ખરું, પણ તેથી અસત્ય એ સત્ય થઈ શકતું નથી; તેમ એ સિદ્ધાન્તમાંની શ્રદ્ધા મનુષ્યની ઉન્નતિ કરે, પણ તેથી એ સિદ્ધાન્ત અચલ છે એમ ન કહી શકાય.

પાંડવપર્વ

પૃ. ૧૨૩, લી. ૭: પુરુષમેધ—જે યજ્ઞમાં બલિ તરીકે માણસને મારવામાં આવે છે તેને નરમેધ-પુરુષમેધ કહે છે. સર્વોપરિ રથાન મેળવવા માટે રાજાઓ તેમજ

બ્રાહ્મણો આવો બચાંકર યજ્ઞ પ્રાચીન કાળમાં કરતા. વેદમાં હરિશ્ચન્દ્ર અને શુનઃશેષની વાત છે તેમાં હરિશ્ચન્દ્ર શુનઃશેષનો બલિ આપી વરુણદેવને સંતુષ્ટ કરવા માગે છે.

કલિયુગમાં આવો યજ્ઞ કરાય નહિ એમ શાસ્ત્રોમાં જ લખ્યું છે. એટલે દરજ્જે કલિયુગ સારો ગણવો જોઈએ.

એક પ્રાચીન લેખક લખે છે:—

वृक्षान् छित्त्वा, पशून् हत्वा, कृत्वा रुधिरकर्मम् ।

यज्ञैश्चेद्गम्यते स्वर्गो, नरकः केन गम्यते ॥

પૃ. ૧૨૪, લી. ૩: રાજસૂય યજ્ઞ—સત્રાટ્ અથવા ચક્રવર્તી રાજા પોતાના રાજ્યારોહણ સમયે (અથવા પાછળથી અન્ય રાજાઓની સંમતિથી ચક્રવર્તી તરીકે સ્વીકારાય ત્યારે) આ યજ્ઞ કરે.

અશ્વમેધ—જે રાજા અત્યંત બળવાન હોવાનો દાવો કરતો હોય તે અશ્વમેધ કરે. જે એનું બળ સર્વ સ્વીકારે અથવા સિદ્ધ થાય તો એ યજ્ઞ કરી શકે.

પૃ. ૧૨૫, લી. ૧૪: અવભૃથસ્નાન—હિન્દુ જીવનના સર્વ સંસ્કારો, વિધિઓ અને વિશેષ ઉત્સવોની ઉજવણીમાં યજ્ઞ આવશ્યક ગણાય છે. પ્રત્યેક યજ્ઞની શરૂઆત તથા પૂર્ણાહુતિ સ્નાનથી થાય છે. ઉપવીત લીધા પહેલાં ન્હાવું પડે અને વિદ્યાધ્યયન પૂરું થાય ત્યારે પાછું ન્હાવું પડે એ સ્નાતક કહેવાય. તે જ પ્રમાણે વિવાહ, શ્રેતક્રિયા વગેરે સર્વે સંસ્કારોમાં સ્નાન થાય છે. એ જ રીતે રાજસૂય વગેરે વિશિષ્ટ યજ્ઞોની શરૂઆત તેમજ પૂર્ણાહુતિ સ્નાનથી થાય. એ છેવટનું સ્નાન અવભૃથસ્નાન કહેવાય.

ધૂતપર્વ

પૃ. ૧૨૯, લી. ૨ : શકુનિનું મે'ણું—એક પાપ ખીન્ન પો કરાવે છે. એક ભૂલ એને ઢાંકવા માટે અસત્ય બોલાવી ખીજ લ કરાવે છે. દુષ્ટ માણસો આપણે પૂર્વે કીધેલાં પાપોનો લાભ તાં યુક્તાં નથી, અને પોતાનો અર્થ સાધવા એ પાપનું 'ણું મારી અથવા એને ઉઘાડું પાડવાનો ભય દર્શાવી આપણી પાસે ખીજું પાપ કરાવે છે. પાપનું મે'ણું સાંભળાની અથવા એ ઉઘાડું પડે તે જોવાની આપણામાં શક્તિ થી હોતી, એટલે આપણે એની પાપી ધ્રુષ્ટાને વશ થઈ ખીજું પાપ કરીએ છીએ. પણ એથી દિવસે દિવસે આપણી સ્વનતિ જ થાય છે. છેવટે, એનું પરિણામ એવું આવે છે કે તો આપણી પાપની ભાવના જ યુક્તી થઈ જાય છે, અથવા છેવટે બધાં પાપનો ઘડો ભરાઈ સામદું રજા ભોગવાનો દુઃખકારક સમય આવે છે. પાપને વિષે નક્કર થઈ જવું એવી પાપી સોજતીની સલાહ હોય છે; નક્કરતામાં મિત છે એમ એ મનાવે છે. પણ રહેજે વિચારતાં જ્યારે કે એમાં તો ઉલટી કાયરતા રહી છે. આપણા પાપનું કોઈ આપણને સ્મરણ કરાવે અથવા એને ઉઘાડું પડે એથી આપણે ડરીએ છીએ. એ પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કોઈ જો લેવું જ પડશે એવી અંતઃકરણમાં રહેલી અવ્યક્ત ચિંતા અને એનું દુઃખ ભોગવવાનો ડર પ્રાયશ્ચિત્તની ધડી ડો વખત પણ લ'માય તો સાઈ એવી આપણા મનમાં

ધન્ય હોય છે. તે અકલ્યાણકારક ધન્યતાને પાપી સોબતના મે'ણા અથવા ધમકીનું પીડબળ હોય છે. એમ આપણે એના ભોગ થઇ પડી બીજું પાપ કરવા તૈયાર થઇએ છીએ.

પૃ.૧૨૯, લી.૧૬: ભાઈઓની હોડ—એકત્ર કુટુંબનો કર્તાપુરુષ કુટુંબની મિલકતનો કેવળ વ્યવસ્થાપક જ નહિ, પણ માલિક; કેવળ મિલકતનો જ નહિ, પણ સર્વે કુટુંબીઓની આર્થિક સ્વતંત્રતાનો પણ—એ કૃષ્ણકાળમાં સામાજિક સ્થિતિ હતી એવું આ ઉપરથી સમજાય છે. જ્યાં ભાઈઓ પણ મિલકતમાં ગણાય ત્યાં સ્ત્રીની પણ એ જ દશા હોય એમાં નવાઈ નથી.

પૃ. ૧૩૦, લી.૨૦: દ્રૌપદીના વર—દ્રૌપદીનું ચરિત્ર એની વરયાચનામાં ઝળકી ઉઠે છે. એના પતિઓએ પુષ્કળ અપરાધ—અધર્મ કર્યો હતો, એના ઉપર સ્ત્રીજાતિ પર આવતું ભારેમાં ભારે સંકટ આણી મુક્યું હતું, છતાં પણ તેથી એના પતિ પરના પ્રેમમાં એણે ન્યૂનતા ન આવવા દીધી. એ પ્રેમમાં હવે કુતરાના જેવી સ્વામીભક્તિ ન હતી, પણ એક સ્વતંત્ર સ્ત્રીની પતિ માટેની લાગણી હતી. હવે દ્રૌપદી પત્ની—એટલે દાસી કે મિલકતનો ભાગ—રહી નહિ, પણ મિત્ર બની. પુત્રનું કછોડપણું પણ માનો વાત્સલ્યપ્રવાહ રોકી શકતું નથી; દ્રૌપદીની પતિ પ્રત્યેની લાગણી પણ તેવા જ પ્રકારની હતી. પ્રેમની એ જ રીત છે. એક વાર જેને આપણે અંતરથી માલો, તે માલને એના કોઈ પણ દોષ કે આપણો એક તલભાર પણ એણે કરે તો એ પ્રેમની કિંમત નથી.

પૃ. ૧૩૨, લી. ૧૧: કૃષ્ણનું તત્ત્વચિન્તન અને યોગાભ્યાસ—છાન્દોગ્યોપનિષદમાં મનુષ્યજીવનને એક મહા-યજ્ઞ કહેલો છે. એ યજ્ઞનું વ્રત ૧૧૬ વર્ષ ચાલે છે. તેમાંનાં પહેલાં ૨૪ વર્ષ પ્રાતઃ-સવન, બીજાં ૪૪ વર્ષ માધ્યહ્નિ-સવન અને બાકીનાં ૪૮ વર્ષ સાયં-સવનનાં છે. એ પ્રમાણે કૃષ્ણે જીવનના પ્રાતઃકાળમાં શારીરિક સંપૂર્ણતા, મધ્યકાળમાં માનસિક અને બૌદ્ધિક સંપૂર્ણતા અને છેવટના કાળમાં આધ્યાત્મિક સંપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરી બતાવીને એ યજ્ઞ પૂરો કર્યો.

યુદ્ધપર્વ

પૃ. ૧૪૧, લી. ૧૦: લીખ્મનો અન્ત—લીખ્મની ઉત્તરામણ થતાં સુધી બાણશય્યાસેવનની વાત વિદ્યાર્થીએ જાણી લેવી.

પૃ. ૧૪૪, લી. ૧૯: કૃપ, અધિત્યામાની ચિરંજીવમાં ગણના થાય છે:—

અશ્વત્થામા, બલિ, વ્યસો, હનુમાંશ્ચ, વિમીષણ: ।

કૃપ:, પરશુરામશ્ચ, સપ્તૈતે ચિરજીવિન: ॥

ઉત્તરપર્વ

પૃ. ૧૫૫, લી. ૩: કપટનું આજ્ઞ—મને એમ લાગે છે કે કૃષ્ણના જીવનમાં નીચેના સિદ્ધાન્તો ઓતપ્રોત થઈ ગયા હતા:—

(૧) કોઈ પણ માણસની સ્વાભાવિક પ્રકૃતિને પરાણે મરોડવામાં માલ નથી. રાજસી કે તામસી પ્રકૃતિના માણસ

પાસે એકાદ વાર ક્ષણિક સાત્ત્વિક વેગ કે ભીરુતાના જોસમાં અત્યંત ધીરજવાળા અને નિઃસ્પૃહી મનુષ્યથી સહન થઈ શકે એવા પરિણામવાળા ભારે ત્યાગ કરાવવાથી એનું ભલું જ થશે એમ નથી.

(૨) જ્ઞાની ભારે સિદ્ધાન્તોનો અમલ ન કરાવી શકે, માટે એણે સમાજનો ત્યાગ કરવો એ ઉચિત નથી. લોક-સંગ્રહાર્થે અજ્ઞાની એટલે સકામ પુરુષોની બુદ્ધિનો ભેદ ન થાય એવી રીતે એણે યુક્ત થઈને, એટલે નાખુશીથી નહિ પણ પ્રયત્નપૂર્વક, કર્મનું આચરણ કરીને લોકોને દોરવા જોઈએ.

(૩) તેથી, પોતે પોતાને માટે જે કૃત્ય ન કરે તે કૃત્ય ખીજીને તેના હિતાર્થે કરવાની સલાહ આપે, અને પ્રસંગ આવે તો પોતે પણ તેને માટે કરી નાંખે.

(૪) આસુરી વૃત્તિને એને ધરાવનારા પુરુષથી બિજા કરી શકાતી નથી. માટે અસુરના નાશથી જ આસુરી વૃત્તિનો નાશ થાય.

આ સિદ્ધાન્તો લક્ષમાં રાખીએ તો કુળ્યના જીવનનાં અનેક ચરિત્રો સમજાઈ જાય એમ લાગે છે. એ સર્વ સિદ્ધાન્તો સાચા છે કે એમાં કાંઈક ભૂલ છે એ જાણીએ અને સ્વતંત્ર પ્રશ્ન છે. એની ચર્ચા અહીં થઈ ન શકે.

વાંચવાલાયક

- ૧ શ્રી કૃષ્ણચરિત્ર—ચિંતામણુ વિનાયક વૈદ્ય કૃત
મૂળ મરાઠી, તથા કૃષ્ણપ્રસાદ મણિશંકર શાસ્ત્રી કૃત
તેનો ગુજરાતી અનુવાદ. (ચિત્રશાળા પ્રેસ : પૂના)
- ૨ કૃષ્ણચરિત્ર—બંદિમચન્દ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય કૃત મૂળ
બંગાળી, તથા કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી કૃત તેનો
ગુજરાતી અનુવાદ.

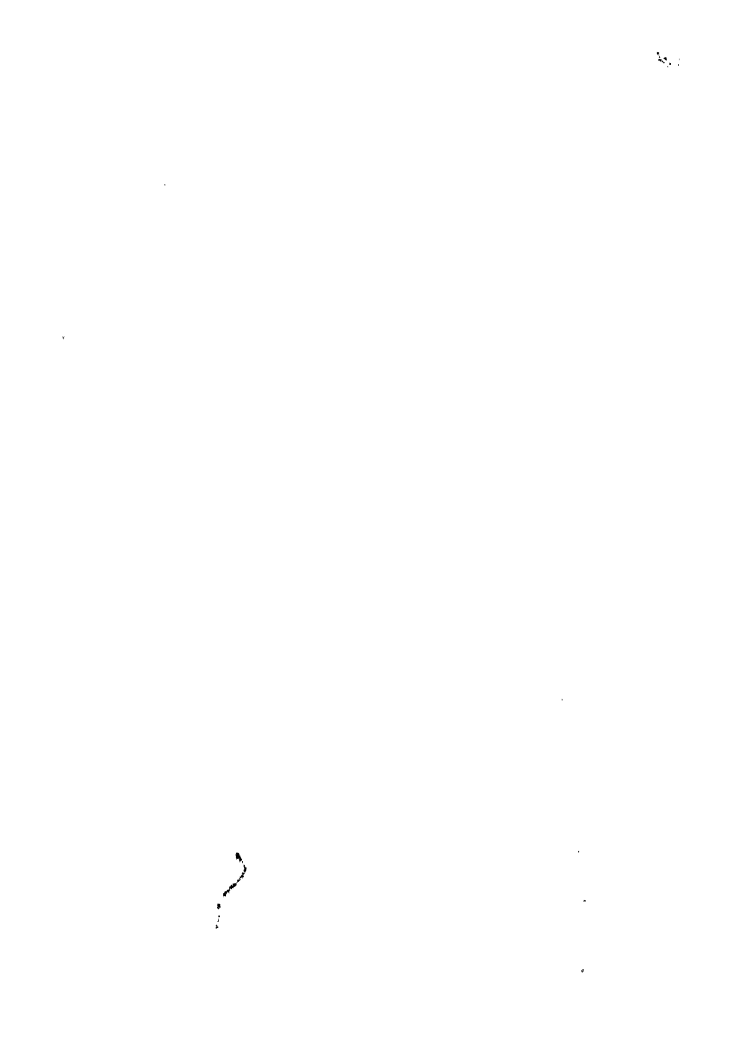
બીજા આધારભૂત ગ્રન્થો

મહાભારત, હરિવંશ, વિષ્ણુપુરાણ, ભાગવતપુરાણ
અને બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણ : એમાં પહેલાં કરતાં પાછલાં
પુસ્તકતું પ્રામાણ્ય ઓછું સમજવું.

રામ-કૃષ્ણ

[ઉપાસનાની દૃષ્ટિએ સમાલોચના]

રામ-કૃષ્ણ

[ઉપાસનાની દૃષ્ટિએ સમાલોચના]

શ્રીરામ અને શ્રીકૃષ્ણ એ વૈષ્ણવ હિન્દુઓના
મોટા ભાગના ઉપાસ્ય ઇષ્ટ દેવ છે.
પુરુષોત્તમ બ્રહ્મેની પુરુષોત્તમમાં ગણના થાય છે.
સામાન્યરીતે કોઈ પણ સમાજ પોતાના આદર્શ
પુરુષમાં કેવાં લક્ષણોની અપેક્ષા કરે છે તે એના દેવ
વિષેની એની કલ્પના પરથી બાણી શકાય.

હિન્દુ સમાજની સહજ પ્રકૃતિ કઈ સ્થિતિએ
પહોંચવા તરફ છે, કઈ ભાવના સાથે તદ્દુપ થવા
તરફ છે, તે જે દૃષ્ટિએ એ રામ અને કૃષ્ણને લએ
છે તે પરથી બાણી શકાય. એટલા માટે રામ અને

કૃષ્ણનાં સ્વરૂપ ઉત્તમ અથવા પૂર્ણ પુરુષ તરીકે કેવાં લાસે છે તેનો કાંઈક વિચાર કરવો યોગ્ય છે.

કેટલાક સમ્પ્રદાયોમાં રામને મર્યાદા-પુરુષોત્તમ અને કૃષ્ણને પૂર્ણ-પુરુષોત્તમ મર્યાદા અને પૂર્ણ પુરુષોત્તમ માનવાનો રિવાજ છે. કેટલાક રામલકતો એથી ઉલટું માનવા-વાળા પણ હોઈ શકે.

મર્યાદા-પુરુષોત્તમ એટલે પુરુષે દેવી ગુણોના વિકાસમાં અને ધર્મપરિપાલનમાં જેટલે ઉંચે ચડવું જોઈયે તેટલે ઉંચે જઈને મર્યાદા ખતાવનાર: પૂર્ણ-પુરુષોત્તમ એટલે સમાજે ઠરાવેલી ધર્મની મર્યાદાના કેવળ ગુલામ ન રહેતાં પોતાના શુદ્ધ ચિત્તમાંથી ઉપજતા સદસદ્વિવેકને જે સત્ય, ન્યાય અને ધર્મ લાગે તે જ પ્રમાણે વર્તનાર:—પછી જગતની દૃષ્ટિએ તે ગમે તેવું લાગે.

રામ ચડે કે કૃષ્ણ એ કહેવું સાહસ ગણાય. આર્ય પ્રકૃતિના કેટલેક અંશે સમાન અને કેટલેક અંશે ભિન્ન છતાં બન્ને સુંદર સ્વરૂપો છે. જેને જે પ્રકૃતિ પોતાના હૃદયના ભાવો સાથે વિશેષ મળતી જણાય, તેને તેના ઉપર વધારે લક્ષિત ઉપજવાની.

ઉપાસનાની દૃષ્ટિએ સમાલોચના

જીવન એ એક મહાન અને કઠોર વ્રત છે, આયુષ્યના અન્ત પર્યન્ત પહોંચનારી રામચરિત્રનું તાત્પર્ય સિપાહીગીરી છે. પોતાની નિર્દોષ જણાતી અભિલાષાઓને પણ દાબી દઈ, પોતાના મનના કલેશોને પોતામાં જ સમાવી દઈ, રાત અને દિવસ પોતાનું સર્વસ્વ જીવનનાં કર્તવ્યો અબલવવા માટે મૂકપણે હોમી દેવું—જેને પોતાનાં તરીકે માન્યાં તેમનું પણ એ જીવનયજ્ઞમાં અભિદાન કરવું, એ રામ-ચરિત્રનું તાત્પર્ય છે. રામની પિતૃભક્તિમાં, ગુરુભક્તિમાં, પત્નીવ્રતમાં, બન્ધુપ્રેમમાં, પ્રજાપાલનમાં,—જ્યાં જોઈએ ત્યાં રામ એ જીવનયજ્ઞના યજમાન અને વ્રતધારી જણાય છે. એમણે કદીયે જીવનને રમતગમતનો અખાડો નથી બનાવ્યો. બે ઘડીનાં ગપ્પાને એમના સમયપત્રકમાં સ્થાન નથી. એમનાથી, કે એમની આગળ, કદી હાંસીમરકરી ન થાય. એમના મુખ પરથી ગમ્ભીરતાની છટા ઉતરે જ નહિ. વસિષ્ઠ, કૌસલ્યા, દશરથ એમનાં ગુરુજનો ખરાં, પણ એમની ધાર્મિકતા, ગમ્ભીરતા અને દૃઢ નિશ્ચિતતાનો પ્રભાવ એમની ઉપર પણ છાપ પાડ્યા વિના રહે નહિ. કેવી આજ્ઞા કરવી તે એમણે વિચારવું જ

જોઈયે. રામના રામેરામમાં મહારાજપદ ઝળકી ઉઠે છે. એમના દરબારમાં ઉભા રહેનારને પોતા ઉપર અસત્ય, અપવિત્રતા કે અન્યાયનો વહેમ સરખો ન આવે એટલા શુદ્ધ થઈને જ જવું પડે. એ તો દિવ્ય કસોટી જ ઠરાવે. એમની ન્યાયવૃત્તિ પત્ની કે બન્ધુ કોઈને જુએ નહિ. એમના હૃદયમાં સ્વજન માટે અત્યંત પ્રેમ ખરો; એ પ્રેમને લીધે એ ભક્તને માટે લાંકાધીશને મારવાને જેટલાં પુરુષાર્થ અને પરાક્રમ જોઈયે તેમાંથી રતિભાર પણ ઉણપ આવવા દે નહિ; પણ છતાં એ પ્રેમને વશ થઈ એ બધું કરે, તેના કરતાં રામ કર્તવ્યની—સત્ત્વરક્ષાની—લાવનાને વિશેષ પ્રાધાન્ય આપતા જણાય. એમના અન્તરમાં રહેલી ઉંડી પ્રેમની લાગણી ઉપરછલકા જોનારને માલમ ન પડે; અનેક વર્ષના નિકટ સહવાસથી જ એની પ્રતીતિ થાય. ખીજને તો એ નિઃપક્ષપાતી, ન્યાયી, ધર્મપ્રિય, આંખને આંજી નાંખે એવા તેજસ્વી અને કડક શાસ્તા જ લાગે. ઘણા શબ્દોથી કે લાડથી એ પોતાનો પ્રેમ સામાન્ય રીતે વ્યક્ત કરે નહિ, રામને આનન્દના આવેશથી અટ્ટહાસ્ય કરતા કોઈ સાંભળે નહિ, પણ પોતાનાં આશ્રિત જનોના

ઉપાસનાની દૃષ્ટિએ સમાલોચના

ન્યાય મનોરથોને પાર પાડીને તથા એમનાં સર્વ વિધોને દૂર કરીને જ એ પોતાના પ્રેમની ખાત્રી આપે.

એટલું જ પરાક્રમ, એટલી જ પિતૃભક્તિ, ગુરુભક્તિ, દામ્પત્યપ્રેમ, કુટુંબપ્રેમ, કૃષ્ણચરિત્રનું ભૂતદયા, ભ્રાતૃત્વ અને એટલી જ તાત્પર્ય સત્યનિષ્ઠા, ધર્મપ્રિયતા તથા જીવનની પવિત્રતા વિષે પૂજ્યતા છતાં શ્રીકૃષ્ણને જીવનચક્ષુએ એક કઠણ વ્રત નથી, પણ મંગલોત્સવ છે: —અથવા વ્રતોત્સવ^૧ છે. સુખમાં સ્વાસ્થ્યનો આનન્દ છે, તો દુઃખમાં એની સામે લડવાનો આનન્દ છે. મથુરામાં રાજ્યસુખ છે, તો ગોમન્ત ઉપર જરાસંધને હંકારવાનો લ્હાવો છે. દ્વારિકામાં વૈભવ છે, તો ગોકુળમાં વાછડાં અને ગોપોની સાથે રમતો છે. કુરુક્ષેત્રમાં કૈરવોના નાશથી અસુરોનો સંહાર થાય છે, તો પ્રભાસતીર્થમાં થતો યાદવોનો સંહાર પણ એવો જ છે. જો એકનો શોક કરવાની જરૂર નથી તો બીજામાં એ શાન્તિ ઢળવા દેવાની જરૂર નથી.

^૧ વ્રત છતાં ઉત્સવ

અને તેથી કૃષ્ણની સાથે રહેતાં આપણને સંકોચ નથી લાગતો. બાળકૃષ્ણ ધારી આપણે એને ખોળામાં રમાડી શકીયે કે માખણ માટે નચાવી શકીયે, અથવા એના વાછડા થઈ એના પગને ચાટી શકીયે, કે આપણી પીઠ ઉપર પોતાનું માથું ટેકવી કે આપણાં ગળાંને બાઝી હેત કરતો કલ્પી શકીયે. આપણે પવિત્ર હોઈયે કે અપવિત્ર, એ આપણે તિરસ્કાર કરવાનો નથી. આપણે મોકળે મને એના લાણામાં બેસી જમી લઈયે. આપણે સાથે ફરતાં હોઈયે તો એનાથી મર્યાદા-પૂર્વક ફર ચાલવાની જરૂર નથી. એને ખલે આપણે હાથ અને આપણે ખલે એનો હાથ. રામને પોતાના સારથિ કરવાની સુગ્રીવ કે વિશ્વિષ્ણુની કાંઈ હિંમત થાય ? પણ કૃષ્ણને એ કહી શકાય. રામના દરબારમાં જનારે દરબારીની રીતભાત બાણવી બેઠયે, પણ કૃષ્ણના તો ઠેઠ અંતઃપુર સુધી ચીંથરીયો સુદામો પહોંચી જાય અને તેના પાંચ પર ચડી જાય. રામને ‘આપ’ કહી સંબોધવું બેઠયે, પણ કૃષ્ણ તો ‘તું’નો જ અધિકારી. કૃષ્ણની બક્ષિતનો રસ આપણે એના દાસ થઈને ન લઈ શકીયે. ઉદ્ધવ જેવો કોઈ દાસ થવા જાય તો તે

ઉપાસનાની દૃષ્ટિએ સમાલોચના

પણ ઠેઠ એના હૃદય સુધી પહોંચનારો વિશ્વાસુ મિત્ર બની જાય. સમાનતા સિવાય બીજો હક એ માને જ નહિ. કૃષ્ણના દરબારમાં એક જ જાજમ હોય. એને ત્યાં ડાબે હાથે અમુક અને જમણે હાથે બીજો, એવી શિસ્ત ન હોય. એની પાસે તો ગોળ કુંડાળું કરીને જ બેસવાનું. એની પાસે ગંભીર જ્ઞાનની ગોષ્ઠીઓ જ નિરન્તર સાંભળવા મળશે એમ ન કહેવાય; એ તો ગોકુળનાં વાછડાંની ‘વાતો’ પણ કહેતો હોય. રામનો અગાધ પ્રેમ અન્તેવાસી જ પારખી શકે, તેમ કૃષ્ણનાં અગાધ જ્ઞાનગામ્ભીર્ય અને ઔદાસિન્ય નિકટ પરિચયથી જ જણાય. ‘દેહ-દર્શી’ તો એને ‘પોતા જેવો સંસારી’ જ દેખે. *

કૃષ્ણ આપણા લક્ષિતભાવનો ભૂખ્યો છે. અનન્યપણે એની સાથે પ્રેમ બાંધ્યો તો એ આપણી ત્રુટીઓ જોવા નથી બેસવાનો. એ નીભાવી લેશે, સુધારી લેશે અને શીઘ્ર આપણને શુદ્ધ અને શાન્ત કરી મુકશે.

---

* “મુક્તાનંદ કે’ હરિજનની ગતિ છે ન્યારી;
એને દેહદર્શી દેખે પોતા જેવા સંસારી.”

દેહદર્શી—શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિનાં સુખને જ પ્રાધાન્ય આપવાવાળો.

આ રીતે રામ અને કૃષ્ણ બન્ને જુદી જુદી ઉપાસનાનો પ્રકૃતિઓવાળી મહાન વિભૂતિઓ છે. હેવુ જે દેવ જેવા થવા આપણે ઇચ્છીએ તે આપણા ઇષ્ટ દેવ કહેવાય. ઉપાસ્યના જેવા થવું એ ઉપાસનાનો હેતુ. રામ અને કૃષ્ણના ઉપાસકોને રામ અને કૃષ્ણના જેવા થવાની અભિલાષા હોવી જોઈએ: તો જ એની ઉપાસના સાચી.

પણ રામના ઉપાસકને અધઃપાતની ધાસ્તી રામોપાસનાનો ઓછી છે. એ તો શુદ્ધ થાય તો જ માર્ગ પોતાના દેવના મંદિરમાં પેસી શકે. એણે પોતાના દેવને પ્રસન્ન કરવા જીવનને વ્રત રૂપે સ્વીકાર્યું જ છુટકો. દિવ્ય કસોટી માટે લાયક થવાની સાધના એણે કર્યા જવાની. એને બ્રહ્મ થવાનો સંભવ નથી. એ દિવસે દિવસે આગળ જ વધવાનો.

કૃષ્ણની ઉપાસના મોહક છે, પણ સહેલી નથી. કૃષ્ણોપાસનાનો સહજાનંદ સ્વામી કહે છે તેમ એની માર્ગ રસિક ભક્તિથી પડી તો ઘણા ગયા છે અને તરી તો કોઈક જ ગયો છે. એનાં બે કારણો છે: એક તો કૃષ્ણની ગોપી બનીને ભક્તિ કરવાની વિકૃત રીત, અને બીજું જીવનને ઉત્સવ માનવામાં

ઉપાસનાની દૃષ્ટિએ સમાલોચના

મનુષ્યની સ્વાભાવિક ભોગવૃત્તિને મળતું ઉત્તેજન.

દેવ અને ભક્તની વચ્ચેનો સંબંધ અનેક પ્રકારનો હોઈ શકે : માતા કે પિતા અને પુત્રનો, બંધુત્વનો, મિત્રતાનો, પતિપત્નીનો, પુત્ર અને માતા-પિતાનો

અથવા સ્વામી-સેવકનો. એમાં દેવને જેવા સંબંધી બનાવીએ તેના પ્રતિયોગી સંબંધીના ભાવ આપણામાં પ્રતિબિમ્બિત થાય, અને ધીમે ધીમે એ સંબંધનાં યોગ્ય લક્ષણો આપણે સ્વભાવ થઈ જાય. આપણે દેવને માતા-પિતા તરીકે ભજીએ અને જો આપણી ભક્તિ સાચી હોય તો આપણામાં આદર્શ પુત્રના ગુણો ઉતરે;— માતાના પુત્ર તરીકે જુદા અને પિતાના પુત્ર તરીકે જુદા. તે જ પ્રમાણે દેવને આપણે પતિ તરીકે માનીએ તો આપણામાં સ્ત્રીત્વના ભાવ ઉપજવાના.

જનર તરીકે ભજીએ તો તેવા પ્રકારની ગોપી-ભક્તિ સ્ત્રીના હાવભાવ ઉતરવાના. ઉપાસના-ભક્તિ એ મનુષ્યને પૂર્ણતાએ પહોંચાડવાનો યોગ છે. પુરુષને પૌરુષનો વિકાસ અને સ્ત્રીને સ્ત્રીત્વનો વિકાસ એ પૂર્ણતા છે. પુરુષમાં સ્ત્રીત્વનો વિકાર કે સ્ત્રીમાં પુરુષત્વનો વિકાર એ અધોગતિ છે.

પુરુષે પોતાને સ્ત્રી તરીકે કલ્પ્યા કરવામાં પોતાનું પૌરુષ ગુમાવવાનો માર્ગ લેવા જેવું છે. એથી સ્ત્રીત્વની પૂર્ણતા તો પ્રાપ્ત ન થાય, પણ પુરુષાર્થ ઓછો થાય અને સ્ત્રીને શોભનારા અને પુરુષને એળ લગાડનારા હાવભાવ માત્ર ઉતરે. એથી ભોગ-વૃત્તિ પણ ઉશ્કેરાય; અને અત્યંત દૃઢ વિવેકદશાની જાગૃતિ ન હોય તથા લક્ષિતની ઉત્કટતા ન હોય તો અધઃપાત પણ થયા વિના રહે નહિ. કૃષ્ણની રાધા અથવા ગોપી તરીકે ઉપાસના કરનારા અનેક ભકતો હિન્દુસ્તાનમાં થઈ ગયા છે. એ સર્વેનાં ચરિત્રો તપાસતાં એમાંથી બ્રહ્મચારી, વીર, વિલાસ માટે ઉદાસીન, એવા ઘણા થોડા જણાશે. એથી ઉલટું, પ્રસિદ્ધ રામભકતો જેવા કે હનુમાન, રામદાસ, તુલસીદાસ વગેરે બ્રહ્મચર્ય, શૌર્ય, પુરુષાર્થ, વૈરાગ્ય વગેરે માટે પંકાયેલા છે. ગોપીની લક્ષિત જેવી મીરાંબાઈમાં શોભે છે તેવી પુરુષમાં ન જ શોભે; અને સંન્યાસીઓમાં તેથી ચે ઓછી.

જીવન ઉત્સવરૂપ મનાય એ સ્થિતિ સારી છે.

જીવન એ પણ ઉત્સવ એ ભોગ્ય વસ્તુ તરીકે ઉત્સવ મનાવાનો પણ સંભવ છે. જ્યાં સુધી આપણે જીવનનો તડકો જોયો નથી ત્યાં સુધી

ઉપાસનાની દૃષ્ટિએ સમાલોચના

જીવનને ઉત્સવ ગણવામાં આપણને સુખ લાગશે. પણ જ્યારે છાંયડો જાય ત્યારે પણ એ ઉત્સવ રૂપે જ મનાય તો જ જીવનને ઉત્સવ કહેવો યથાર્થ ગણાય. જે ક્ષણે દુઃખ એ અનિષ્ટ લાગે તે ક્ષણે આપણે અધઃપાત છે. ભુક્તિ—ભોગ—મુક્તિને વિરોધી નથી; ભુક્તિ અને મુક્તિ બે સાધવાની લાલસા એ આ જીવનને ઉત્સવ માનવાનું પરિણામ છે.

માટે કૃષ્ણની ઉપાસના કૃષ્ણ જેવા થવાની આકાંક્ષાથી થવી જોઈએ. કૃષ્ણ જેવા ધર્મનિષ્ઠ, સત્યપ્રિય, અધર્મના વૈરી, અન્યાયના ઉચ્છેદક, શૂર, પરાક્રમી, સાહસિક, ઉદાર, બળવાન, બુદ્ધિમાન, વિદ્વાન, જ્ઞાની અને યોગી છતાં વાત્સલ્યપૂર્ણ, નિરભિમાની, નિઃસ્વાર્થી, નિઃસ્પૃહી, સર્વને સમાનતાને હક આપનાર, અત્યંત શરમાળ માણસને પણ નિઃસંકોચ કરનાર, ગરીબના—દુઃખીયાના—શરણાગતના બેલી, પાપીને પણ સુધરવાની આશા પ્રગટાવનાર, અધમને પણ ઉદ્ધારનાર, દરેકની પ્રકૃતિનું માપ લઈ તે પ્રમાણે તેની ઉન્નતિનો ક્રમ યોજનાર, બાળક જેવા અકૃત્રિમ—આત્મ આપણું ચરિત્ર હોય તો જ આપણી કૃષ્ણોપાસના સાચી. ભૂતમાત્રને માટે નિઃસીમ કરુણા, પ્રેમ, દયા, ધર્મકર્મ કરવાની સદૈવ તત્પરતા,

પોતાની સર્વાંગી ઉન્નતિ કરવાની આકાંક્ષા, એ સર્વને માટે સંપૂર્ણ પુરુષાર્થ કરવાની વૃત્તિ એ એ સ્થિતિનો સાધનમાર્ગ છે.

સેંકડો વર્ષ થયાં આપણે રામ અને
 રામ-કૃષ્ણની કૃષ્ણની અભેદપણે ઉપાસના કરતા
 ઉપાસના આવ્યા છીએ. રામ અને કૃષ્ણ બન્ને
 આપણને એટલા બધા એકરૂપ લાગે
 છે કે બે નામ જોડી આપણે “રામ-કૃષ્ણ”નો એક
 જપ-મંત્ર બનાવ્યો છે. જે માણસ પરમાત્માને
 પોતાનામાં પૂર્ણપણે પ્રગટાવવા ઇચ્છશે તે તો કદાચ
 રામ-કૃષ્ણની સંયુક્ત પૂર્ણતાએ પહોંચવા પ્રયત્ન કરશે.
 સુખના દિવસને એ વ્રતરૂપ ગણશે અને દુઃખમાં
 ઉત્સવ માનશે. એના ગામ્ભીર્યમાં પ્રેમ, અને
 પ્રેમમાં ગામ્ભીર્ય દેખાશે. એ પોતાની ઉપર
 અસત્ય, અન્યાય કે અપ્રામાણિકતાનો વહિમ સરખો
 ચે સહન નહિ કરે, પણ બીજામાં એ સ્પષ્ટ
 જણાય તોપણ એનામાં જો એક પ્રેમ હશે તો
 એટલાથી સંતોષ માની એની બાંહેધરી કરી
 એને ચડાવવા પ્રયત્ન કરશે. એની રગેરગમાં
 મહારાજપદ હોવા છતાં એ મુરખીપણું નહિ
 દેખાડે, કોઈને પોતાથી ઉતરતો નહિ ઠલ્લી શકે.

ઉપાસનાની દૃષ્ટિએ સમાલોચના

એ બાળકને બાળક જેવો, પ્રજાને પ્રજાજન જેવો અને વૃદ્ધને વૃદ્ધ જેવો લાગશે. એ પોતાની સાધુતાનો ત્યાગ કર્યા વિના જગતનાં સર્વ ધર્મ્ય કર્મો કરશે. પરિશ્રદ્ધી છતાં અપરિશ્રદ્ધી જેવો નિર્લેપ અને નિર્ભય રહેશે. કુટુમ્બી છતાં સંન્યાસી જેવો એનો વ્યવહાર હશે. અને આટલું છતાં એ રામ-કૃષ્ણના જેવો જ શરીરે બળવાન, બુદ્ધિમાં તીવ્ર, ગુણે કરીને ઉદાર, પુરુષાર્થી, તેજસ્વી અને પરાક્રમી.

વાચકમાં રામ-કૃષ્ણ જેવા થવા રામ-કૃષ્ણ પ્રત્યે દૃઢ ભક્તિ પ્રકટે. ૐ શમ્ ।

ભક્તાધીન વગેરે ગુણોયુક્ત જ જુઓ છે; તે જ પ્રમાણે રામની પણ બાળલીલા વગેરેનાં રસયુક્ત કીર્તનો ગાય છે. એમ કહી શકાય કે રામભક્તોએ રામને નામે કૃષ્ણને જ બળ્યા છે. આપણી પ્રકૃતિ સૌમ્યભાવને જ પૂજવાવાળી છે; કડકાઇને નહિ.

પૃ. ૧૭૫, લી. ૧૩: ગીતાના આ શ્લોકો જુઓ:—

અપિ ચંત્સુદુરાચારો ભજતે મામનન્યભાક્ ।
સાધુરેવ સ મન્તવ્યઃ સમ્યગ્વ્યવસિતો હિ સઃ ॥
ક્ષિપ્રં ભવતિ ધર્માત્મા શશ્વચ્છાન્તિં નિગચ્છતિ ।
ઐન્તેય પ્રતિજાનીહિ ન મં ભક્તઃ પ્રણયસિ ॥
માં હિ પાર્થ વ્યપાશ્રિત્ય યેડપિ સ્યુઃ પાપયોનયઃ ।
સ્થિયો વૈશ્યાસ્તથા શૂદ્રાસ્તંડપિ યાન્તિ પરં ગતિમ્ ॥

અ૦ ૧—શ્લો० ૩૦-૩૧-૩૨

મન્મના ભવ મદ્રક્ષો મદ્યાજી માં નમસ્કુર ।
મામેવૈશ્યસિ સત્યં તે પ્રતિજાને પ્રિયોડસિ મે ॥
સર્વધર્માન્ પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં વ્રજ ।
અહં ત્વા સર્વપાપેભ્યો મોક્ષયિષ્યામિ મા શુચઃ ॥

અ૦ ૧૮—શ્લો० ૬૫-૬૬

નોંધ

પૃ. ૧૭૦, લી. ૧૩ : શુદ્ધ ચિત્તનો ધર્મ - ચિત્તની શુદ્ધિની તારતમ્યતાના પ્રમાણમાં, ચિત્તશુદ્ધિને માર્ગે લાગ્યા પહેલાં પ્રાપ્ત કરેલા શુભાશુભ સંસ્કારની તારતમ્યતાના પ્રમાણમાં, તથા પૂર્વશિક્ષણ, પરિસ્થિતિ ઇત્યાદિને લક્ષને એ ધર્મના નેર્ણયમાં ફરક પાડી શકે છે. પોતાના જ્ઞાનગી સુખ માટે, પોતાના દુઃખ કે પરિભ્રમ ટાળવાની ઇચ્છાથી અથવા ઇષ્ટ પાત્ર મનુષ્ય કે વસ્તુ માટે વધારેઓછા રાગ-દ્વેષાદિથી મમત્વથી પ્રેરાઈને એ ધર્મ ન કર્યો હોય, એટલું એ વેદ નિર્ણયોમાં સામાન્ય તત્ત્વ હોવું જોઈએ. સત્ય, અહિંસા, રુણ એ એ ધર્મની નિર્ણાયક ભાવનાઓ હોય.

પૃ. ૧૭૪થી ૨૧૩ થતો ફકરો : રામ અને કૃષ્ણનાં ચરિત્રના તાત્પર્યમાં અહીં ભેદ દર્શાવ્યો છે તે ભેદ બે પ્રકારનાં હોય છે. ઉત્તરો એ એમ કહેવાનો આશય નથી. રામભક્તો અને પાત્ર પતિતપાવન, અધર્મોદ્ધારક, ભાવના ભૂખ્યા,

ભક્તાધીન વગેરે ગુણોયુક્ત જ જીએ છે; તે જ પ્રમાણે રામની પણ બાળલીલા વગેરેનાં રસયુક્ત કીર્તનો ગાય છે. એમ કહી શકાય કે રામભક્તોએ રામને નામે કૃષ્ણને જ બળ્યા છે. આપણી પ્રકૃતિ સૌમ્યભાવને જ પૂજવાવાળી છે; કડકાઈને નહિ.

પૃ. ૧૭૫, લી. ૧૩: ગીતાના આ શ્લોકો જીએ:—

અપિ ચેત્સુદુરાચારો ભજતે મામનન્યભાક્ ।
સાધુરેવ સ મન્તવ્યઃ સમ્યગ્વ્યવસિતો હિ સઃ ॥
ક્ષિપ્રં ભવતિ ધર્માત્મા શશ્વચ્છાન્તિં નિગચ્છતિ ।
કૌન્તેય પ્રતિજાનીહિ ન મે ભક્તઃ પ્રણયતિ ॥
માં હિ પાર્થ વ્યપાશ્રિત્ય યેડપિ સ્યુઃ પાપયોનયઃ ।
સ્ત્રિયો વૈશ્યાસ્તથા શૂદ્રાસ્તંડપિ યાન્તિ પરાં ગતિમ્ ॥

અ૦ ૯—શ્લો૦ ૩૦-૩૧-૩૨

મન્મના ભવ મદ્ભક્તો મદ્યાજી માં નમસ્કુર ।
મામેવૈષ્યસિ સત્યં તે પ્રતિજાને પ્રિયોડસિ મે ॥
સર્વધર્માન્ પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં વ્રજ ।
અહં ત્વા સર્વપાપેભ્યો મોક્ષયિષ્યામિ મા છુવઃ ॥

અ૦ ૧૮—શ્લો૦ ૬૫-૬૬

